

Ole Michael Selberg

**Forelesninger over
polsk middelalderlitteratur**

Oslo 2001

Innhold

- I. Innledning · 5
- II. Krøniker · 13
- III. Hagiografi · 40
- IV. Bibeloversettelser · 48
- V. Prekener · 52
- VI. Litteratur basert på apokryfene · 68
- VII. Poesi på latin · 72
- VIII. Poesi på polsk · 75
- IX. Middelalderens utgang og etterslett · 100

Hvor ikke annet er sagt, stammer de latinske sitatene fra August Bielowskis *Monumenta Poloniae Historica*, I–VI, Lwów-Kraków 1864–93.

I

Innledning

Oppkomsten av en slavisk bokavl er knyttet til misjonen blant slaverne, og kan tidfestes nøyaktig, nemlig til året 863, da keiser Michael III etter anmodning fra den stormähriske fyrste, Rastislav, sendte to slaviskkyndige grekere – den lærde Konstantin, som senere tok munkenavnet Kyrill, og hans eldre bror Method – fra Konstantinopel til det allerede delvis kristnede Mähren for å fortsette kristningsverket i et språk folket forstod. For å løse den oppgaven de hadde påtatt seg, skapte brødrene et nytt alfabet – i dag kalt *g l a g o l i t t i s k* – som var tilpasset de slaviske dialekters lydlige egenart og på en glimrende måte gjengav det slaviske lydinventar. I dette alfabet ble i de nærmest følgende tiår en rekke oversettelser av religiøse tekster og også enkelte originalverker nedtegnet. Påfallende er det gjennomgående meget høye språklige nivå i disse slaviske omskrifter av greske forelegg. Tschizewskij (*Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen*, I, Berlin 1968, s. 45) gir dem følgende attest: «Der slavische Text vermag ebenso die Sprache der Synoptiker wie die philosophisch gefärbte Sprache des Johannes-Evangeliums und ebenso die reli-

giöse Lyrik des Psalters und das Pathos der Propheten gut wiederzugeben.» Og han legger til: «Genauso hoch darf man die Sprache der Originalwerke, etwa der beiden Heiligenlegenden Konstantin-Cyrills und Methods, einschätzen.»

Den slaviske misjon i Mähren kom ikke til å bli av lang varighet – uoverensstemmelser med de bayerske biskoper, som følte sin rettigheter truet, førte til at Methods etterfølger, biskop Gorazd, og alle hans læresvenner på slutten av 800-tallet ble fordrevet fra landet. Mange av dem søkte tilflukt i Bulgaria.

Men opphøret av den slaviske misjon i Mähren betydde ikke at den gammelkirkeslaviske bokavlen døde ut på tsjekkisk område, selv om hovedtyngdepunktet i den litterære utvikling nå flyttet seg til Bulgaria, hvor det noe senere oppstod et nytt alfabet – det såkalt *k y r i l l i s k e* – som etterhvert fortrengte det glagolittiske i vanlig bruk. Fra Mähren trengte det gammelkirkeslaviske skriftspråk som Kyryll og Method hadde utformet med basis i det slaviske målføret omkring Saloniki (det var den gang forståelig for alle slavere), vestover, inn i Bøhmen. Nyere forskning har vist at den slaviske liturgi, som ble endelig forbudt av pavestolen i 1094, hadde en videre utbredelse enn tidligere antatt, og ikke bare var knyttet til Sázava-klosteret i Bøhmen. En rest av den er bevart i de såkalte Kiev-bladene, som inneholder vestkirkelige liturgiske tekster nedtegnet i glagolittisk alfabet, i en språkform som oppviser vestslaviske målmerker. Viktigere fra et litteraturhistorisk synspunkt er de tsjekkiske helgenlegendene om St. Ludmila og St. Václav, som bare

finnes overlevert i østslaviske og kroatisk håndskrifter av senere dato.

Da de slaviske stammene på 800- og 900-tallet dukket frem av forhistoriens mørke, utgjorde de ennå – til tross for at de var spredt over et uhyre område – et nokså homogent hele. Språklig var det bare dialektforskjeller som skilte, og religiøst og kulturelt synes de stort sett å ha stått på noenlunde samme trinn. Likevel førte den historiske utvikling, kløvingen av Europa i to kirkelige og verdslige maktblokker, som fikk sitt endelige uttrykk i skismaet mellom vest- og østkirken i 1054, til at kultur- og litteraturvoksteren hos de slaviske folkeslag kom til å arte seg svært forskjellig, avhengig av hvilken av de to innflytelsessfærer de tilhørte. Mens vestslaverne og en del av sydslaverne (slovenerne og kroatene) ble innlemmet i den vesteuropeiske kulturkrets, graviterte de øvrige sydslaviske folkeslag (serberne, makedonerne og bulgarerne) sammen med østslaverne av naturlige geografiske årsaker mot Bysants, og fulgte ved skismaet den ortodokse kirke.

Spredte forsøk ble gjort på å motvirke og overvinne denne splittelsen. Rastislavs henvendelse til keiseren av Bysants var ett av dem. Tendensen til en polarisering var imidlertid så sterk at de var dømt til å mislykkes.

Julian Krzyżanowski innleder sin omfangsrike *Historia literatury polskiej* med noen betraktninger over betingelsene for fremveksten av et litterært, ja et kunstnerisk liv overhodet. Litteraturen er, sier han, «wykwit życia kulturalnego» (kulturlivets kvintessens), derfor kan den først oppstå når den materielle og åndelige kultur har

nådd et tilstrekkelig høyt utviklingstrinn. Han fortsetter (s. 9): «Dopiero bowiem na tle tego poziomu mogą się pojawić jednostki literacko czynne, które znajdują warunki rozwoju dla swych zdolności twórczych, tj. chętnych słuchaczy lub czytelników, odbiorców dzieł powstałych z popędu twórczego.»¹ Slike betingelser, mener han, frembød ikke Polen da landet i annen halvdel av 900-tallet trådte inn i historiens lys som organisert statsdannelse.

Resonnementet forekommer en umiddelbart fornuftig, og er da heller ikke utpreget originalt. Ved nærmere ettertanke melder det seg imidlertid motforestillinger. Var f.eks. den materielle og åndelige utvikling kommet så mye lenger i datidens Russland at det danner en fullgod forklaring på den rike litterære blomstring som snart setter inn der, men som uteblir i Polen? Og hvordan skal man med Krzyżanowskis synspunkter forene det faktum at diktning og bokskriving opplevde en slik gullalder på Island, i det middelalderlige Europas ytterste, fattige utkant? Disse moteksemplene tyder på at det også er andre faktorer som spiller inn enn de Krzyżanowski nevner. Først og fremst synes det å være viktig hvilke forbilder som kommer utenfra. Når morsmålet så tidlig ble tatt i bruk i skrift i Norge og på Island, skyldtes det antagelig bl.a. at disse delene av Norden fikk kristendommen fra England, der folkemålet hadde gammel hevd som skrift-

¹ «Først dette nivå danner nemlig den nødvendige bakgrunn for at litterært aktive individer skal kunne tre frem og finne forhold som muliggjør en utvikling av deres skapende evner, m.a.o. villige tilhørere og lesere, mottagere av de verker skaperdriften frembringer.»

språk. Det er fristende å spekulere over hvordan den polske middelalderlitteraturen hadde sett ut hvis kristendommen ikke hadde kommet vestfra, men sydøstfra – fra Bysants.

På den annen side kan det her være på sin plass å minne om at A. Brückner mente at østslaverne, når alt kom til alt, hadde vært bedre tjent med gresk som gudstjenespråk, fordi en viss, mindre del av befolkningen – geistligheten – da hadde hatt direkte adgang til den klassiske og bysantinske greske litteratur og således kunne ha tilført kulturutviklingen verdifulle impulser som nå uteble (*Russische Literaturgeschichte*, I, Berlin 1919, ss. 13–14).

Geistlighetens manglende kjennskap til og interesse for polsk språk – iallfall i den første tiden etter kristningen, da presteskapet vesentlig ble rekruttert fra utlandet – forklarer etter Krzyzanowskis mening hvorfor vi ikke har noen opplysninger om polsk diktning fra hedensk tid. Han finner det ikke umulig at polakkene har hatt rituelle sanger og episke kvad om navngjetne konger og minneverdige begivenheter, men alt dette er – på samme måte som hos andre slaver – sporløst forsvunnet.

Antagelsen virker ikke usannsynlig. Men hvordan det nå enn måtte forholde seg med dette – i historisk tid utvikler bokavlen i Polen seg uhyre langsomt, og polakkene er derfor blant de store slaviske nasjoner den som har den uten sammenligning fattigste middelalderlitteratur.

Fra den polske stats første århundrer er forsvinnende lite bevart, bortsett fra noen latinske krøniker som vil bli omtalt senere. I det 13. århundre ble hoffmiljøets bånd til kirke- og klosterliv styrket, og behovet

for bøker av oppbyggelig art økte. Dermed oppstod det etterhvert forutsetninger for et mer aktivt litterært miljø. En avgjørende vending til det bedre inntrådte imidlertid først i det 14. århundre, under kong Kazimierz Wielki (Kasimir den store). Denne usedvanlige monark, hvis velsignelsesrike virke er fyndig uttrykt i de bevingede ord om at han «overtok et Polen av tre og etterlot et Polen av mur», var ikke bare en klok og fremsynt politiker, men også en banebryter og igangsetter på åndslivets område. Krzyżanowski karakteriserer hans innsats på dette felt slik (ss. 11–12): «Z jego panowaniem wiążą się wszelkie wyraźne początki naszej kultury duchowej, a w jej granicach również literackiej. Gdy więc poprzednie trzy stulecia zdobyły się na dwie kroniki, dwie następne powstały w czasach Kazimierzowych. Gdy poprzednio o jakimś zainteresowaniu się choćby Pismem św. nie słyszemy, zainteresowanie to w czasach bezpośrednio po Kazimierzu znajduje wyraz w przekładzie Psalterza. Gdy w wiekach wcześniejszych niewiele wiemy nawet o modlitwach codziennych, teraz rodzą się pierwsze pieśni kościelne w języku polskim.»²

² «Alle tydelige spirer til noe nytt i vår åndelige kultur – også den litterære – er knyttet til hans regjeringstid. Mens de tre foregående århundrer hadde frembrakt to krøniker, ble de to neste skrevet allerede under Kazimierz. Mens vi tidligere ikke har noe vitnesbyrd om interesse endog for Den hl. skrift, kommer denne interessen i tiden umiddelbart etter Kazimierz til uttrykk bl.a. i en oversettelse av Davids salmer. Og mens vi for de foregående århundredes vedkommende mangler viten selv om dagliglivets bønner, skapes nå de første sanger til gudstjenstlig bruk på polsk.»

Kazimierz – lovbøteren som besørget den første kodifisering av polsk rett, vitenskapenes beskytter som i 1384 grunnla Academia Cracoviensis, statsmannen som pleiet diplomatiske forbindelser med alle Polens naboland – omgav seg ikke bare med politiske rådgivere og lærde jurister. Han tok også vel imot de vaganter og jonglører som fant veien til hans hoff. Fra Kazimierz' regjeringstid av preges hofflivet mer og mer av vesteuropeiske forbilder. Det utfolder seg ikke bare med større pomp og prakt enn før, men tiltrekker seg også i økende grad penneføre menn. Som kulturelt midtpunkt utsettes imidlertid hoffet fra og med begynnelsen av 1400-tallet for stadig sterkere konkurranse fra universitetet i Kraków, som etter en forfallsperiode ble gjenåpnet i året 1400, og fra bispesetene.

Utover 1400-tallet blir folkemålet mer og mer tatt i bruk i skrift, selv om dets anvendelsesområde ennå vesentlig er begrenset til den juridiske og religiøse sfære. Samtidig opplever litteraturen på latin et sterkt oppsving. Det er på dette språk det 15. århundres betydelige polske historiske og statsvitenskapelige verker avfattes. Helt frem til utgangen av middelalderen (dvs. ca. år 1500) gjelder det i Polen som i de fleste andre europeiske land at folkemålsbokavlen i høy grad er *sekundær* i forhold til litteraturen på latin. Det innebærer ikke nødvendigvis at alt som skrives på folkemålet, er uoriginalt. Men det betyr at inspirasjonskildene og forbildene – i de tilfelle hvor det ikke dreier seg om direkte oversettelser –

må søkes i latinske verker.³ Emil Mâle, den fremragende kjenner av høymiddelalderens kunst i Frankrike, sier det slik: «Les livres les plus beaux et les plus profonds du moyen âge n'ont pas été traduits et ne pouvaient pas l'être. La langue du XIIIe siècle, qui conte avec charme ou avec force, qui chante non sans grâce, est encore incapable de porter l'idée abstraite. Le latin reste pour longtemps encore la langue de ceux qui pensent. On ne connaîtrait pas le moyen âge si on ne le connaissait que par la littérature populaire» (*L'art religieux du XIIIe siècle en France*, 1958, ss. 11–12).

Men selv om senmiddelalderens polske litteratur frembyr et mer variert bilde og ikke lenger så å si utelukkende består av oppbyggelige skrifter (foruten lovsamlinger og rettsopptegetninger), er det fremdeles praktisk talt bare geistligheten som fører den i pennen. Bare i Kirkens tjeneste fant unge forfatterbegavelser muligheter for å dyrke og utvikle sine evner. Den geistlige drakt bidrog til å utviske middelalderens ellers så skarpe standsskiller og gav sin bærer, når han nådde høyere opp i hierarkiet, innblikk i tidens stats- og samfunnsliv hjemme og ute, samtidig som de store konsiler i Konstanz, Basel og Firenze bød ham anledning til å stifte førstehånds bekjentskap med de nyeste kultur- og tankestrømninger.

³ Jeg ser her bort fra såpass spesielle fenomener som den norrøne skaldediktning og islendingesagaene.

II

Krøniker

Svis vi tar ordet «litteratur» i dets aller videste mening, dvs. i betydningen «alt som foreligger i skriftlig form, alle overleverte nedtegnelser», er det de såkalte *årbøker* (*annales, roczniki*) som utgjør de eldste litterære minnesmerker på polsk grunn. De vokste frem av de *tabulae paschales* (oversikter over datoene for de bevegelige helligdager og festdager innenfor bestemte perioder) som de fem bispesetene sendte ut til de kirker som hørte inn under dem. I marginen på disse pergamentbladene noterte man også datoen for mer betydningsfulle begivenheter, gjorde korte antegnelser om felttog og fiendtlige innfall, om kongers bortgang og valg av etterfølger. De eldste årbøker av denne typen dukket opp i Polen mot slutten av 900-tallet (f.eks. begynnelsen til den senere *Rocznik kapitulny Krakowski*), men finnes bare bevart i langt senere håndskrifter, fra det 12. og 13. århundre.

Vanligvis opererer imidlertid litteraturhistorien med en adskillig snevrere definisjon av sitt emne. Den begrenser seg til å behandle tekster som har en *estetisk* dimensjon, dvs. språkkunstverker, og avviser dermed en del av tekstmaterialet fra en gitt periode som seg uved-

kommende. Selv om det ikke er lett å dra noen skarp grense når det gjelder middelalderen, synes det klart at de nevnte annales faller utenfor rammen av det man tradisjonelt forstår ved litteraturhistorie. Det første verk som med full rett kan henregnes til polsk litteratur, blir da den såkalte *Gallus' krønike*, en fremstilling av polsk historie, skrevet først på 1100-tallet av en ukjent forfatter som gjerne omtales som Gallus Anonymus (po. Gall Anonim). Slik benevnes han bl.a. av den polske historiker og teolog på 1500-tallet, Marcin Kromer. Selv om hans herkomst er omstridt⁴ kan meget, bl.a. hans venerasjon for St. Egidius (fr. St. Gilles, po. Św. Idzi), hvis kultus hadde sitt sentrum i Provence, tale for at tradisjonen har rett når den utpeker ham som franskmann. Tysker kan neppe ha vært – til det synes hans antipati mot tyskerne for uttalt. Hans gode kjennskap til ungarske forhold tyder på at han har oppholdt seg lenge i Ungarn – ja enkelte (Kętrzyński, Grodecki) har endog antatt at han var ungarer eller slaver fra ungarsk område. Hvordan det nå enn måtte forholde seg med dette, har han øyensynlig virket som prest ved Bolesław Krzywoustys (den skjevmunnedes) hoff. Krøniken, som i første rekke er en glorifisering av Bolesław Krzywoustys person og styre, ble skrevet omkring 1115, og finnes bevart i flere håndskrifter, hvorav det eldste, den såkalte Zamoyski-kodeks, stammer fra det 14. århundre (faksimileutg. ved J. Krzyżanowski i 1948). Den

⁴ I III boks epistola sier han at han har skrevet sitt verk «ikke for som utlending og fremmed blant dere å forherlige mitt fedreland og mine forfedre» (nec ut patriam vel parentes meos exul apud vos et peregrinus exaltarem).

består av tre bøker, hver innledet med en *epistola*, der forfatteren i blomstrende vendinger takker sine beskyttere og understreker sin egen ubetydelighet, samt en versifisert *epilogus*, som gir et sammendrag av innholdet i den boken som følger.

Til tross for at de spenner over svært ulike tidsrom, er de tre bøkene omtrent jevnstore. Første bok begynner med en geografisk beskrivelse av Polen, hvis naturherligheter og innbyggere prises.⁵ Deretter skildres Piastdynastiets historie fra den legendariske stamfar, som skal ha levd på hertug Popiels tid, frem til Władysław Herman – en periode på ialt ca. 200 år. I en rekke bilder av til dels betydelig episk kraft viser skikkelser som Bolesław I Chrobry (den tapre; ca. 967–1025) og Bolesław Śmiały (den djerve; 1040–1081), også kalt Szczodry (den rause)⁶ seg for leseren, trukket opp med forholdsvis få, men sikre streker, på en måte som får Krzyżanowski til å gripe til sammenligninger med heltetekarakteristikken i de samtidige franske *chansons de geste*. Om ubestridelig fortellertalent vitner f.eks. skildringen av Bolesław Chro-

⁵ «Skjønt disse egner er rike på skog, har de òg en overflod av gull og sølv, korn og kjøtt, fisk og honning [...] det er et land hvor luften er helsebringende og jorden fruktbar, hvor skogene flyter av honning og sjøene myldrer av fisk, hvor ridderne er krigerske, bøndene arbeidsomme, hestene utholdende, oksene pløyevillige, kyrne riktmelkende og sauene tykkullede» (Quae regio, quamvis multum sit nemorosa, auro tamen et argento, pane et carne, pisce et melle satis est copiosa [...] patria ubi aer salubris, ager fertilis, silvae mellifluae, aqua piscosa, milites bellicosi, rustici laboriosi, equi durabiles, boves arabiles, vaccae lactosae, oves lanosae).

⁶ «Bolezlavus qui dicebatur Gloriosus seu Chrabri» og «Bolezlavus Largus».

brys felttog mot Kiev for å hevne den forsmedelse at kong Jaroslav hadde nektet å gi ham en av sine søstre til ekte.

Første bok avsluttes med beretningen om hvordan Boleslaw Krzywoustys foreldre, Władysław Herman og hans tsjekkiske hustru Judith, som lenge var barnløse, etter råd fra «Franco, episcopus Poloniensis» lar lage en gullstatue av et barn, som de så sender som gave til St. Egidius-klosteret i Provence. Hjelpen uteblir ikke – ved helgenens forbønn unnfanger dronningen en gutt ennå før utsendingene er kommet tilbake fra Frankrike. Denne underfulle hendelse, som skal ha gått forut for Bolesław Krzywoustys fødsel, må ses i sammenheng med det som fortelles om Bolesław Chrobrys profetiske syn på dødsleiet (bok I, kap. 16): «Ve! Ve! Som i et speil, i en gåte ser jeg en kongelig ætling flakke utleg om i fremmed land og trygle om miskunn hos de fiender jeg har trampet under fot. Og langt borte fra ser jeg også hvordan det fra mine lender liksom skyter frem en glitrende karfunkel, som skal pryde hjaltet på mitt sverd og med sin glans få hele Polen til å stråle.» (Heu! heu! iam quasi per speculum in aenigmate video regalem prosapiam exulantem et oberrrantem et hostibus, quos sub pedibus conculcavi, misericorditer supplicantem. Video etiam de longinquo de lumbis meis procedere quasi carbunculum emicantem, qui gladii mei capulo connexus suo splendore Poloniam totam efficiet relucens.)

Denne spådommen⁷ gjør det klart hvorfor Gallus, som i innledningen til første bok bebuder at han vil fortelle «noen av forgjengernes minneverdige bedrifter» (quaedam gesta predecessorum digna memoria), så å si utelukkende konsentrerer seg om de to Bolesławene, mens de øvrige Piast-herskere avspises med noen få linjer. Gallus komponerer sin fremstilling med et bestemt mønster i tankene. Han vil vise at den første av de tre Boleslawer – Chrobry – skaper rikets storhet, den annen – Smialy forspiller den ved sin ubesindighet og den tredje – Krzywousty – gjenreiser den. I tråd med denne underliggende plan skildres Bolesław Chrobry som selve innbegrepet av det kristne herskerideal, smykket med alle tenkelige dyder. Den utførlige omtalen av hans person og styre bærer delvis preg av å være et fyrstespeil – et forbilde som holdes opp for den ved krønikens nedtegnelse ennå forholdsvis unge Bolesław Krzywousty, og Chrobrys død fremstilles som en overgang fra gullalder til blyalder («Aetas aurea in plumbeam converta est», I, 16).

Annen bok, som går frem til år 1108 og altså dekker et tidsrom av drøye 20 år, beretter om Bolesław's oppvekst, hans ferdighet i alle ridderlige idretter og tidlige deltakelse i krig, videre om de langvarige stridigheter mellom Władysław Hermans sønner og paladinen Sieciech, som endte med at Sieciech ble fordrevet, og endelig om kam-

⁷ Jf. også de profetiske ord som skal være blitt uttalt da Bolesław Krzywousty ble slått til ridder (II, 20): «Hittil er Polen blitt tråkket under fot av fiender, men ved denne yngling skal det gjenreises som fordum» (Usque modo Polonia fuit ab hostibus conculcata, sed per hunc puerum erit ut antiquitus restaurata).

pen mellom Boleslaw og hans eldre halvbror Zbigniew, som bølget frem og tilbake i en årrekke.

Tredje bok, som går fra 1109 til 1113 og dermed bare spenner over fire år, forteller om hvordan Boleslaw seierrikt motsetter seg alle Zbigniews forsøk på med væpnet tysk og tsjekkisk hjelp å gjenvinne stillingen som medregent, skildrer Boleslaws bragder i krigen med de hedenske pommeranere i nord og beretter til slutt om utgangen på striden med Zbigniew, uten dog tydelig å angi hvilken behandling Boleslaw lot bli broren til del (Zbigniew ble blindet).

Gallus' verk utmerker seg gjennomgående ved en smidig, lettflytende stil, med måteholden bruk av bibelsk fraseologi og antikk staffasje. Komposisjonen virker nøye gjennomtenkt, og fremstillingen opplives ikke bare av fiktive taler og brev, som med jevne mellomrom flettes inn i beretningen, men også – i de mer stemningsfulle partier – av innskutte dikt (*versus leonini*), som utgis for å være oversettelser av originaler på folkemålet (f.eks. det sørgekvad som angivelig ble diktet ved Boleslaw Chrobrys død).

Den positive bedømmelse jeg ovenfor har gitt av verks kvaliteter, får tilslutning fra de fleste litteraturhistorikere, deriblant også J. Krzyżanowski, som roser Gallus i forordet til faksimileutgaven fra 1948. Én mislyd blander seg imidlertid i koret av velvilje. Historikeren Roman Grodecki, som har oversatt krøniken til polsk og forsynt den med en fyldig innledning (1923), finner Gallus' forkjærlighet for å rime både malplassert og trettende, uaktet rimet prosa på den tid var høyeste mote, og ut-

taler forøvrig om språket at skjønt det i alminnelighet er enkelt, unngår ikke forfatteren her og der å henfalle til oppstyltethet og en jakt på ordspill som stundom kan fordunkle meningen. Grodecki påpeker også enkelte direkte feil i de mytologiske og historiske henspillingene, og konkluderer med at forfatterens erudisjon ikke kan betegnes som synderlig imponerende – selv om han utvilsomt må ha hørt til de lærdeste personer i datidens Polen.

Grodecki var imidlertid, som allerede nevnt, historiker, og hans forståelse for middelalderlitteraturens kunstneriske egenart og spesielle konvensjoner synes ikke å ha vært synderlig stor. Således argumenterer han for den oppfatning at de enkelte bøker i verket er avfattet til forskjellig tid, ved å henvise til epilogen som innleder II bok, hvor det bl.a. heter: «Det er ikke underlig om vi har hvilt ut litt etter strevet / Det var på tide med en rast, så mange land som vi hadde gjennomvandret [. . .] La oss nå reise oss fra søvnen, for vi har sovet nok.»⁸ Etter mitt skjønn kan svært lite slutes av dette – det er mer nærliggende å oppfatte det som klisjeer av en type som ofte opptrer hos middelalderens forfattere (se E. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1961, s. 100) enn som en gjenspeiling av faktiske forhold.

På lignende måte anfører Grodecki skildringen av Boleslavs overgang over fjellene mellom Polen og Bøhmen, hvor den polske fyrstes bedrift sammenlignes med

⁸ Non est mirum, a labore si parum quivimus / Tempus erat quiescendi, tot terras transivimus [. . .] Exurgamus iam de sompno, nam satis dormivimus.

Hannibals ferd over Alpene, ja endog sies å overgå denne, som et ugjendrivelig bevis for at forfatteren umulig kan ha kjent Alpene av selvsyn.⁹ I virkeligheten torde det være klart at det her dreier seg om et typisk eksempel på den form for smigrende overdrivelse som E. Curtius (op. cit., s. 117 ff.) kaller *Überbietung*, og som hverken hos smigreren eller den smigrede synes å ha forutsatt en rent bokstavelig tolkning av sammenligningen.

I sin fremstilling av Boleslaw Krzywousty tegner Gallus bildet av det verdslige krigerfyrsteideal, og i striden mellom kongemakt og kirke synes han klart å ta parti for den førstnevnte, Boleslaw Śmiałys feide med den senere heligkårede biskop Stanislaw av Kraków, som endte med at bispem på kongens bud ble lemlestet og kort etter døde,

⁹ III, 21. Det heter her bl.a.: «For liksom Hannibal, på sin vei for å angripe Rom, var den første som gikk over Juppiter-fjellet, således trengte Boleslaw frem gjennom skremmende, aldri før betrådte trakter for å falle inn i Bøhmen» (Nam sicut ille Romam impugnaturus per montem Iovis primus viam fecit, ita Boleslavus per locum horribilem, intemptatum prius, Bohemiam invasurus penetravit), hvilket bl.a. foranlediger følgende kommentar fra Grodecki: «Niewiadomo, skąd kronikarz wziął nazwę góry Jowisza na oznaczenie Alp; w mitologii klasycznej zwał się Olimp górą Jowisza» (Hvor krønikeforfatteren har navnet Juppiterfjellet fra, som han bruker som betegnelse på Alpene, er uvisst; i klassisk mytologi var det Olympen som ble kalt Juppiters fjell). Her synes det som Grodecki av uvitenhet gjør Gallus urett. *Mons Iovis*, fr. *Mont Joux*, er et gammelt navn på Store St. Bernhard, mellom Rhônedalen og Aostadalen. Det kan tilføyes at Livius i bok XXI, 38, i forbindelse med diskusjonen om hvilken rute Hannibal fulgte over Alpene, nevner «iugum Poeninum», som likeledes betegner Store St. Bernhard. «Poeninus» har her antagelig ingenting med «punisk» å gjøre, men er avledet av navnet på den keltiske guddom Penn, som ble identifisert med Juppiter. Rester av et kultsted for ham skal være funnet nær toppen.

omtaler han «sine ira et studio», og påpeker at det var feil på begge sider.

Gallus bygget sin fremstilling på «frode menns frasnagn». Dessuten må han ha hatt adgang til forskjellige aktstykker i det kongelige kanselli. Men hans siktemål er et annet enn den moderne historikers. Selv sier han (i epilogen til III bok) at han har skrevet sitt verk «til pris og ei til ris» (*nos ad laudes, non ad fraudes damus haec munuscula*).¹⁰

Denne dominerende panegyriske tendens må man ha for øye hvis man stiller spørsmålet om hvor historisk pålitelig Gallus' krønike er. At den er en viktig, ja uvurderlig kilde til kunnskap om Polens eldste historie og ganske særlig om Bolesław Krzywoustys regjeringstid, er hevet over tvil. På den annen side er det tydelig at forfatterens skildring på en del punkter er partisk. Det gjelder særlig fremstillingen av striden mellom Bolesław Krzywousty og hans eldre bror Zbigniew, hvor Gallus konsekvent forsøker å skape inntrykk av at Bolesław, til tross for at han var yngst, var den som hadde størst rett til hertugverdigheten. Tendensen ytrer seg imidlertid først og fremst i den måten begivenheter og personer skildres på, ikke i direkte fordreining av fakta.

¹⁰ At han dessuten håpet på rikelig lønn for strevet med å sette de polske kongenes bragder i bok, fremgår klart av tallrike passasjer. Gallus understreker ofte og gjerne at en av en fyrstes edleste egenskaper er rundhåndethet, og i bok I, 26, forteller han med tydelig baktanke en historie om hvor raust Bolesław Chrobry tedde seg mot en stakars klerk som ikke kunne holde tilbake et sukk av misunnelse da han i Kraków så kongen sitte foran sitt palass med tributtytelsene fra rutenere og andre undersätter lagt ut foran seg på dyrverdige tepper.

Skal man benytte krøniken som historisk dokument, forutsettes det også at man er i stand til å skrelle vekk alt det som er litterær staffasje. E. Curtius (op. cit., s. 167) understreker at det av middelalderpoesiens retoriske karakter følger at man ved tolkningen av et dikt ikke så meget bør spørre etter hvilken «opplevelse» som ligger til grunn for det, som etter hvilket emne det behandler og hvilke krav dette stiller. Naturskildringene i middelalderens poesi pretenderer f.eks. ikke å gjengi virkeligheten. Det er ideallandskaper som beskrives. Derfor er det ingen grunn til undring og bestyrtelse om løver og palmer plutselig blander seg inn i en mellomeuropeisk dikters naturstemninger (jfr. Curtius, op. cit., ss. 191–192). Det samme gjelder – mutatis mutandis – også langt på vei for middelalderens historiografer. Skulle de f.eks. skildre herskerens gemytt og utseende, meldte det seg straks forskjellige *τόποι*, dvs. klisjépregede bilder og forestillinger, som var litterært fellesgods, i stor utstrekning overtatt fra antikken. Historikerne forsynte seg av dette arsenalet og beskrev en beundret fyrste mindre som han var enn som han burde være – med de egenskaper som tilkom idealet av en hersker. På samme måte fulgte de i sine slagskildringer mer et bestemt mønster enn de lot seg binde av de faktiske begivenheter.

I langt høyere grad enn for Gallus gjelder det som her er sagt for det neste verk jeg skal omtale, *Chronica Polonorum* av biskop Wincenty Kadłubek (1160–1223). Kadłubek hadde fått sin tids beste utdannelse og bl.a. studert i Paris. Han oppholdt seg lenge ved hoffet til Kazimierz Sprawiedliwy (den rettferdige; 1138–94), og forteller selv at

han av hertugen ble tilskyndet til å forfatte en fremstilling av polsk historie.¹¹ Verket, som består av fire bøker, ble imidlertid først skrevet adskillige år etter hertugens død i 1194, muligens en gang mellom 1202 og 1207, altså før Wincenty var blitt viet til biskop av Kraków.¹²

De tre første bøkene har form av en samtale mellom Kraków-bispen Mateusz og erkebiskop Jan av Gniezno. Mens den førstnevnte redegjør for de polske herskeres historie, skyter erkebiskopen inn de refleksjoner vennens beretning fremkaller hos ham, stiller hendelsene

¹¹ Kadlubek skriver i innledningen (legg merke til den elegante turneringen av de obligate beskjedenhetsforsikringer i denne finurlige *captatio benevolentiae*): «For å gjøre ettertiden delaktig i forfedrenes dyder lot han [dvs. Kazimierz Sprawiedliwy, som noen linjer ovenfor er omtalt som «den mest handlekraftige av fyrster» (strenuissimus princeps)] meg, hvis penn er skrøpelig som et siv, med mine dvergaktige skuldre aksle denne byrde som kunne vært en Atlas verdig, i sikker forvisning om at gullets glans og edelstenenes glitter like lite kan falme i håndverkernes grove hender som stjernene kan mørkne fordi etioperne peker på dem med sine sorte fingre» (Avitarum itaque virtutum posteris dilargiens participium, mihi scriptori calamo fragili ac si arundineo humeris pygmaeis onus imposuit Atlanteum, non alia forte persuasus ratione, nisi quod auri rutilantia, quod gemmarum nitor artificis ruditate non vilescit, sicut et sidera, taeterrimis Aethiopus demonstrata digitis, non furvescunt).

¹² Tidligere var det alminnelig antatt at Wincenty hadde skrevet krøniken, eller iallfall lagt siste hånd på den, henimot slutten av sitt liv, da han etter å ha nedlagt bispeembetet bodde i klosteret i Jędrzejów. Et argument som særlig ble anført til støtte for denne antagelsen, var den brå måten bok IV ender på. Czesław Deptuła (Znak, 1976/3) har imidlertid søkt å sannsynliggjøre at årsaken til den abrupte avslutningen snarere var en åndelig vekkelser som Wincenty gjennomgikk i forbindelse med sin vigsel til biskop. Denne «*conversio*» kan ha gjort at hans politiske og litterære interesser ble trengt i bakgrunnen av en nyvakt omsorg for kirkelige oppgaver.

sammen med lignende begivenheter som det fortelles om i Bibelen eller hos antikke forfattere, og formulerer på dette grunnlag moralske belæringar til lesernes oppbyggelse, ispedd en del betraktningar av mer filosofisk art.

Det dreier seg om en såkalt *r e f e r e r t d i a l o g*, dvs. en samtale hvis forløp tenkes gjenfortalt av en av dens deltagere eller – oftere – av en tilhører. Denne rammestrukturen er imidlertid bare så vidt antydning. I bok I, 1, heter det: «Jeg kommer i hu en samtale mellom gjeve menn [...] Johannes og Matteus, begge tilårskomne, begge med vektige tanker, drøftet nemlig denne stats oppkomst, vekst og fullkommengjørelse»¹³, og i bok IV, 1 dukker, etter at de to geistlige samtalepartnere i forrige boks avslutning er gått til ro, en liten hustjener opp, som hittil har «båret på blekkhus og papir» og dratt omsorg for lysene. Han får nå av «*praeses epulantium*» (en skikkelse hentet fra antikken, jfr. gr. ὁ βασιλεὺς τοῦ συμποσίου, som her åpenbart må forstås som identisk med den i innledningen omtalte «*strenuissimus princeps*») i oppdrag å føre beretningen vidare. Vi må altså forestille oss skueplassen for de første tre bøkene som en samtale hvor Johannes og Matteus fører ordet alene. I bok IV viker så dialogformen for en fortløpende fremstilling av vanlig type.¹⁴

¹³ Memini siquidem colloctionis mutuae virorum illustrium [...] Disputabant namque Johannes et Matthaëus, ambo grandaevi, ambo sententiis graves, de huius reipublicae origine, progressu et consummatione

¹⁴ Den for et historisk verk høyst usedvanlige dialogfiksjonen har

Kadłubeks viktigste kilde for Piast-fyrstenes historie frem til Bolesław Krzywoustys regjeringstid er åpenbart Gallus' krønike, hvorav ett eksemplar, stamfar til de tre bevarte codices, berodde i det fyrstelige kanselli. Sammenlignet med forgjengerens arbeid gjør imidlertid Kadłubeks krønike et sjenerende «litterært» inntrykk. Det er ikke vanskelig å forstå hvorfor verket senere ble benyttet som lærebok ikke bare i fedrelandets historie, men også retorikk. Begivenheter som Gallus skildrer ganske naturlig og likefrem, utbroderes og forsires under Kadłubeks penn på en måte som – skjønt den ubestridelig vitner om forfatterens omfattende belesthet og fortrolighet med tidens herskende manér – svekker fremstillingens historiske verdi og gjør den vanskelig å fordøye for en moderne leser. Vil man være velvillig, kan man kanskje si at den ordhage mester Wincenty har fulgt Gallus' oppfordring i III boks epistola, hvor det heter: «Og skulle dere i dette verk dadle ordenes nakenhet, burde dere i dem i det minste ha stoff til en mer dyptpløyende og innholdsrik fremstilling» (Et si forsan in hoc opere verborum nuditatem accusatis, ex his saltem material tractandi profundius et argumentosius habeatis). Men tung kost er han unektelig, denne «medievistenes skrekk», med sin innfløkte syntaks, sin overflod på metaforer og sin uttalte

voldt problemer for senere kommentatorer, som dels har vært tilbøyelige til å oppfatte de tre første bøkene som et referat av en virkelig stedfunnen samtale, dels har villet betrakte dem som gjengivelser av brev utvekslet mellom de to biskoper. Ennå så sent som i første halvdel av det 19. årh. trakk Lelewel av Matteus' rolle i verket den slutning at han var Kadłubeks kilde for de første tre bøkens vedkommende (se *Pamiętnik Literacki* 1960, ss. 275-286).

motvilje mot å kalle tingene ved deres rette navn. Krzyżanowski har rett når han karakteriserer hans stil som mer kunstlet enn kunstferdig. Hans ideal er bestandig den usedvanlige vending, den overraskende sammenstilling av motsetninger, kort sagt: hva vi vanligvis oppfatter som typisk for barokkretninger som gongorisme og marinisme. Dertil kommer en utpreget forkjærlighet for bilder som man må være uhyre lærd for å begripe.

I ideologisk henseende forfekter Kadłubek Kirkens uavhengighet av den verdslige myndighet. I portrettet av Kazimierz den rettferdige har han tegnet idealbildet av den kirkevennlige hersker, fyrsten som fullt ut anerkjenner Kirkens krav ikke bare på selvstendighet, men endog på overhøyhet. Som Kazimierz' rake motsetning fremstilles Bolesław Śmiały. Hans fremferd mot Kraków-bispen Stanisław, som øyensynlig var innblandet i en sammensvergelse mot kongen, skildres som et brutalt mord, et rystende sakrilegium uten en eneste formildende omstendighet. Gallus hadde kalt Stanisław «forræder» (traditor), men samtidig dadlet Bolesław for overdreven hardhet. Hos Wincenty er alle hentydninger til skyld hos biskopen forsvunnet. Til gjengjeld foreligger for første gang kjernen i Stanisław-legenden – beretningen om hvordan fyrsten dreper bispen mens denne står foran alteret, og så i morderisk raseri hugger hans legeme i småbiter, som senere på underfullt vis gror sammen igjen.¹⁵

¹⁵ Spørsmålet om bakgrunnen for St. Stanisławs død hører til de evig tilbakevendende problemer i polsk historieforskning. Diskusjonen har pågått helt siden 1904, da den ble utløst av T. Wojciechowski, som ut fra prinsippet «amicus Plato, sed magis amica veritas» forsøk-

Selv om Gallus var «exsul» (utlending), manglet han ikke stolthet på sitt nye hjemlands vegne – en stolthet som dessverre ofte ytret seg som ringeakt overfor andre folkeslag, særlig tyskere og tsjekkere. Betegnende i så måte er hans spydige slengbemerkning om «tsjekkernes troskap» (fides Bohemica) som er «ustadig som et hjul» (volubilis sicut rota). Til Gallus' forsvar må det likevel sies at man i hans tid ikke risikerte å bli stilt for retten for den

te å belyse omstendighetene omkring biskopens død på grunnlag av måten den omtales på i den eneste noenlunde samtidige kilde, Gallus' krønike. Konklusjonen han trakk av sine undersøkelser, var at Stanisław som straff for forræderi ble dømt til å lide døden ved lemlestelse (obtruncatio membrorum).

Wojciechowskis synspunkter fremkalte en storm av forargelse. Han ble beskyldt for å drive antikirkelig propaganda, gå jødernes ærend osv. I det videre ordskifte har døpefonten fra Tryde kirke i Skåne, som av svenske kunsthistorikere er blitt datert til annen halvdel av 1100-tallet, spilt en fremtredende rolle. Basrelieffene som løper rundt denne stenfonten, synes å skildre scener fra biskop Stanisław's levnet. To av disse scenene stemmer nøyere overens med fremstillingen i *Vita minor St. Stanislai* fra midten av 1200-tallet, men den tredje, som øyensynlig viser dommen over bispen, mangler naturlig nok i helgenvitaet, fordi man da forestilte seg at helgenen ikke var blitt henrettet, men egenhendig tatt av dage av kongen («ipse manus iniecit sacrilegas»). Wł. Semkowicz, som trakk Tryde-fonten inne i debatten i 1920, støttet seg til de svenske kunsthistorikernes datering, og hevdet at dens vitnesbyrd, som altså var eldre enn Kadłubeks krønike, underbygget Gallus' fremstilling. Semkowicz' argumentasjon ble kraftig imøtegått av den polske kunsthistorikeren M. Gebartowicz, som drog tidfestingen i tvil og bl.a. pekte på at legenden om oppvekkingen av en viss Peter fra de døde, som skildres i ett av relieffene, først dukker opp i *Vita minor*, dvs. omkring 1250. Den nevnes ikke hos Kadłubek, og mangler både i kanonisasjonsbullen og i den bevarte *rotula*. Mot Semkowicz' tolkning anførte Gebartowicz også det faktum at fremstillinger av gjenoppstandne dødnings som benrangler først opptrer i europeisk kunst omkring midten av det 13. årh. (se R. Grodecki, *Polska piastowska*, Warszawa 1969, ss. 49-96).

slags uttalelser. Dessuten var hans samtidige kollega, den tsjekkiske krønikeskriveren Kosmas, ikke et hår bedre – bare at hans fordommer bl.a. rettet seg mot polakkene!

Også mester Wincentys kjærlighet til fedrelandet forledet ham stundom til nedsettende bemerkninger om andre folkeslag. Men i hans verk er dette bagateller som helt overskygges av en ny og ganske annerledes oppfinnsom form for nasjonal selvhevdelse.

Halvdan Koht forsøker i boken *Drivmakter i historia* (Oslo 1959) å foreta en grenseoppgang mellom de to begrepene *patriotisme* og *nasjonalfølelse*. Patriotisme, sier han, har vi rikelig med vitnesbyrd om fra antikken, selv om de gamle grekere og romere ikke har dannet selve ordet. Nasjonalfølelsen derimot er utviklet senere, og det ligger i selve ordet at den for det første «fester seg meir til folket i staten enn til sjølve staten. Dinest er det ein større varme i denne nye kjensla, ein varme som syner seg i elskan til fedrejorda, gleda ved å bu i fedrelandet, og ein byrgskap ved å vera fødd just der» (s. 75). Men, fortsetter Koht, det er én ting som kanskje i enda høyere grad særkjenner nasjonalfølelsen i motsetning til den rendyrkede patriotisme, og det er «sansen for, gleda og byrgskapen ved den nasjonale førrtida, historia».

En slik nyvakt nasjonalbevissthet som den Koht taler om, dukker det opp en rekke litterære vitnemål om i 1100-årene, og det noenlunde samtidig på forskjellige kanter av Europa. Hos historieskriverne merker man den som en utpreget trang til å forherlige deres egen nasjon ved bl.a. å utstyre den med berømte aner fra old-

tiden. Forutsetningene for disse dristige manipulasjoner med geografi og kronologi kan følges tilbake til spanjolen Paulus Orosius, som i det 5. århundre e. Kr. skrev et historieverk «adversum paganos» (mot hedningene), i Augustins ånd. I den geografiske presentasjonen som innleder verket, forteller han bl.a. at langs det nordlige osean ligger «mot øst Alania, i midten Dacia, hvor også Gothia befinner seg, og dernest Germania». Setningen «Dacia, hvor også Gothia befinner seg» ble utgangspunktet for den sammenblanding av Dacia og Danmark som senere ble alminnelig, og som vi møter bl.a. i Dudos krønike om de første normannerhertugene, nedtegnet omkring år 1000. Dudo går imidlertid et skritt videre. Han tolker *Daci* og *Danai* (poetisk betegnelse på grekerne) som varianter av navnet *Dani*, og lar elegant danskene nedstamme fra Troja!

Sitt mest typiske og litterært fullbårne uttrykk fikk imidlertid denne hangen til å søke tilknytningspunkter for sin egen nasjon og dens herskere i oldtiden i en noe senere krønike, som vant stor utbredelse i middelalderen – valiseren Geoffrey (Galfred) av Monmouths *Historia regum Britanniae* (De britiske kongers historie; ca. 1136). Geoffreys verk er en forherligelse av de keltiske britene med fiendtlig brodd mot sakserne. Mens Beda og William av Malmesbury ikke vet stort å fortelle om tiden før angelsakserne (William sier om den legendariske kong Arthur bare at britene har mange tåpelige historier om ham, og at ingen vet hvor han er gravlagt), stiller Geoff-

rey opp en rekke på hele 99 britiske konger, fra Brutus¹⁶, som utgjør bindeleddet med den klassiske oldtid, frem til saksernes erobring av landet.¹⁷

Kadłubek føyer seg naturlig inn i denne tradisjonen som dens mest typiske representant på polsk grunn. Selv om det ikke kan bevises at han har kjent Geoffreys verk, er det fristende å anta det. *Historia regum Britanniae* oppnådde raskt stor popularitet, og det er ikke utenkelig at den har vært tilgjengelig i Paris under mester Wincentys studietid der.

Kadłubek henlegger den polske stats grunnleggelse til tiden før Kristi fødsel. Han priser de gamle polakkers mot og dugelighet i krig, beretter om deres drabelige seire over Aleksander den stores og Cæsars hærer, og kan tilmed fortelle at en av de fordums polske fyrster ektet en søster av Julius Cæsar! Også sagn med mer hjemlig tilknytning flettes behendig inn i fremstillingen, som f.eks. historien om Popiels grufulle endelikt (I, 19) og legenden om den skjønnne og edle Wanda (I, 7).¹⁸ Disse og andre

¹⁶ Ikke Cæsar-morderen, men en legendarisk sønnesønn av Æneas.

¹⁷ «Geoffrey henviser til en eldgammel keltisk bok, men det er nok en selvfabrikert kilde, som etter tidens prologskikk skal øke troverdighe- ten. [...] Geoffrey, som er en fin latinist, har bygget opp verket som en tragedie om det britiske folks undergang. Han er en gudbenådet forteller, gir hver enkelt av de mange kongene og de enda flere slage- ne sitt særpreg og skildrer alle begivenheter med illusjonsskapende små, presise detaljer» (Knud Togeby i *Verdenslitteraturens historie*, bd. 2, ss. 279-280).

¹⁸ Krzyżanowski (op. cit., s. 19) hevder feilaktig at Kadłubek beretter om Wanda «som foretrakk døden fremfor giftermål med overfalls- mannen». Denne versjon av Wandalegenden, som tillegges Kadłubek også i det nyeste polske konversasjonsleksikon, utgitt i 1970-årene, fin-

minner fra nasjonens glorverdige fortid holder Kadłubek opp for sine landsmenn og maner dem til samling om den legitime kongeætt, for bare utlendinger kan høste fordel av tvedrakt og splid.

Kadłubek skrev sin krønike på et tidspunkt da den føydale oppsplittingen av Polen i mindre fyrstedømmer, som vedvarte fra Bolesław Krzywoustys død i 1138 frem til ca. 1320, var en smertelig realitet, samtidig som den begynnende tyske ekspansjon østover, inn på polsk område, gjorde seg mer og mer bemerket. Tradisjonelt har han vært oppfattet som (1) *moralist*, besjelet av et sterkt ønske om å se de kristne idealer virkeliggjort i hjemlandets styre og i folkets seder; (2) *talerør for gregoriansmen*, med dens motstand mot legmannsinvestitur og krav om privilegier for kirken; (3) *dypt religiøs troende*, som i de skildrede begivenheter stadig vekk øyner tilstedeværelsen av det kristne sacrum. I dag kan man vel si at det gjør seg gjeldende to ulike tilnærmingsmåter til krøniken. Mot forsøk på å bringe det bilde moderne forskning tegner, i samklang med det tradisjonelle hagiografiske portrett av verkets opphavsmann, står en sterk understrekning

nes imidlertid ikke i *Chronica Polonorum*. Hos mester Wincenty tar ikke Wanda livet av seg for å unngå å bli gift med den tyske fyrsten – tvert imot: fyrsten blir så betatt av Wandas skjønnhet at han stiller sitt folk under hennes overhøyhet og begår selvmord ved å støte sverdet i sitt eget bryst. Deretter regjerer Wanda som dronning og avslår standhaftig alle ekteskapstilbud. Den noe senere *Kronika wielkopolska* gjenforteller første del av legenden på samme måte og stort sett med de samme ord som hos Kadłubek, men lar Wanda kaste seg i Wisła som et takkoffer til gudene etter at den tyske fyrste er død og faren avverget (I, 1).

av krønikens verdslige preg. Mer og mer har man i nyere tid fått øynene opp for verkets karakter av historisk traktat om den polske stats tilblivelse og utvikling.

Chronica Polonorum vant hurtig en stor leserskare (over 30 avskrifter er bevart!) og skaffet sin opphavsmann ry som Polens fremste forfatter i de følgende århundrer – en ofte påberopt autoritet i historiske stridsspørsmål og et beundret mønster på stilistisk eleganse. De fleste polske krøniker av senere dato bygger sin fremstilling av tiden før 1202 mer eller mindre slavisk på mester Wincenty. Et vitnesbyrd om verket usedvanlige utbredelse er også de talløse ekserpter som finnes overlevert av det. Ofte innskrenker de seg til å trekke ut av teksten alt det som gjelder historiske begivenheter, mens de helt utelater «innfatningen», dvs. alle de belærende anekdotene, moraliserende digresjonene og subtile henspillingene, som nok gikk de fleste lesere hus forbi. Et typisk eksempel i så måte er *Miersuae Chronicon*, som August Bielowski, utgiveren av *Monumenta Poloniae Historica* i annen halvdel av 1800-tallet, feilaktig tok for et eldre arbeid enn Wincentys krønike.

I det 15. århundre fant Wincentys verk innpass ved universitetene som lærebok, og ble også gjenstand for forskjellige lærde kommentarer, samtidig som det ble brukt som argumentarsenal av polske sendemenn til pavehoffet, hvor de fantastiske beretningene om de gamle polakkers eventyrlige bragder vakte stor og forståelig munterhet. Da den historiske kritikk i det 18. århundre omsider rokket ved legendene, var reaksjonen hos menigmann den vi møter i følgende bitre ord som Naruszewicz, ho-

vedmannen blant billedstormerne, legger en lokal adelig størrelse i munnen:

Bodajbyście wisieli na haku, złodzieje,
Żście na wieczne swój naród podając pośmiechy
Powyrzucali z kronik i Wendy i Lechy¹⁹

De «Lechy» det her er tale om, opptrer for første gang ikke hos Kadłubek, men i den såkalte *Kronika wielkopolska*, hvis eldste partier antagelig ble nedtegnet mot slutten av 1200-tallet av Godziszław Baszko, domprost ved erkekapitlet i Gniezno. I neste århundre ble så krøniken utvidet av en ukjent hånd, som bl.a. føyde til forskjellige genealogiske opplysninger. Helt i Geoffreys og mester Wincentys ånd er den anonyme medforfatters dristige forsøk på å utlede slavernes avstamning fra Bibelens Nimrod (Nemrod), som nevnes i 1. Mosebok (10, 8–11), under oppregningen av Noas etterslekt, som en «veldig jeger for Herren» og hersker over bl.a. Babylon.

Kronika wielkopolska er en kompilasjon, basert på forskjellige kilder (spesielt Kadłubeks krønike og de såkalte «annales»). Den skildrer de polske fyrsters og kongers historie fra de eldste tider frem til ca. 1272–73, men er fra et litterært synspunkt særlig interessant på grunn av det rike sagntilfang den inneholder. I *Kronika wielkopolska* fortelles for første gang i Polen den berømte historien om Lech, Rus og Czech, og her finner man også den polske

¹⁹ Gid I lagdes på steile og hjul, I tyver / Som sier de gamle krøniker lyver. / Fatter I mon vår ve / Når vi står her til spott og spe, / Ribbet for Wanda og Lech?

middelalderlitteraturens vakreste sagn – om Walter den tapre («Walterus Robustus, qui in polonico vocabatur Udaly Walter») og den skjønne Heligunda. Det utspilles i «ennå hedensk tid» og beretter om en ung ridder, Walter den tapre, som har bortført frankerkongens datter, Heligunda, og brakt henne som sin hustru hjem til Tyniec, hvor han er hersker. I Wiślica er hans fiende, Wiesław den fagre (Wyslaus Decorus), fyrste. Det bryter ut ufred mellom dem, og Walter tar Wiesław til fange og setter ham i mørketårnet i sin borg. Så drar han atter i felten og blir borte i to år. Da han vender tilbake, har Heligunda forelsket seg i Wiesław, sluppet ham fri og flyktet med ham. Straks Walter får vite dette, sprenger han av sted til Wiślica. Han kommer frem mens Wiesław er ute på jakt, men Heligunda får øye på ham. Hun løper ham i møte, faller på kne for ham og klager med hete tårer over at Wiesław har voldført henne. Hvis bare Walter, hennes rettmessige husband, vil gjemme seg så lenge, skal hun sørge for at han får Wiesław i sin makt. Walter fester lit til hennes ord og går i fellen. Men Wiesław setter ikke sin dødsfiende i tårnet. Han pønser ut en mer raffinert tortur og lenker ham til veggen i sitt og Heligundas elskovskammer. Sagnet slutter med beretningen om hvordan Walter får hevn. Wiesław den fagre har en heslig søster som blir grepet av elsk til Walter den tapre. Da han lover å ta henne til ekte, løser hun lenkene hans og gir ham Wieslaws sverd i hånden. Med det dreper han så Wiesław og sin svikefulle hustru.

Tåtten om Walter den tapre hører til de vandresagn som i middelalderen bredte seg over hele Europa og ble

ikledd forskjellig slags litterær drakt. Forbildet for den første del av fabelen synes å være det latinske eposet *Waltharius*, som tradisjonelt gjerne tillegges Ekkehard fra St. Gallen.²⁰ Annen del derimot – Heligundas svik og romansen mellom henne og Wieslaw vil Chrzanowski (*Historia literatury niepodległej Polski*, 11. utg., 1971, s. 26) føre tilbake til russiske byliner.

Uansett proveniens har sagnet, ikke bare i kraft av sin skjønnhet, men vel så mye fordi det er det eneste ekko av riddertidens høviske epikk i polsk litteratur, spilt en viktig rolle som inspirasjonskilde for forskjellige diktere. Best kjent og litterært mest betydelig av de verker som skylder Waltersagnet til tilblivelse, er vel Żeromskis *Powieść o Udałym Walgierzu*.

Samtlige avskrifter av *Kronika wielkopolska* – ni ialt – inngår som ledd i den verdifulle storpolske historiske kompilasjon som bærer navnet *Chronica longa*. Dette samleverket inneholder også et annet arbeid av stor betydning for polsk middelalderhistoriografi – det 14. århundres verdifulleste bidrag til krønikelitteraturen, forfattet av Janko z Czarnkowa (ca. 1320–387), erkediakon i Gniezno og viskansler under Kazimierz den store. Janko gir en kortfattet fremstilling av Kazimierz den

²⁰ Emnet for kvadet om «Waltharius manu fortis» er hentet fra den fellesgermanske sagnverden. Walter av Akvitania og hans trolovede, Hiltgunt av Burgund, flykter fra hunnisk fangenskap med store skatter. Da Attilas folk forfølger dem, kaster de kostbarhetene fra seg for å sinke etterferden. De kommer seg velberget over Rhinen, men på den andre siden blir de angrepet av frankerkongen Gunther og hans håndgangne mann, Hagen – personer som er kjent fra Niebelungen-diktningen.

stores styringsår, og skildrer så meget inngående Ludvig av Ungarns regjeringstid. Han skiller seg sterkt fra Kadłubek ved sin fullstendige mangel på moraliserende tendens. I stedet for å oppbygge leseren med alskens søkte analogier og hårtrukne paralleller nøyer han seg med å fortelle om hendelser han selv har vært øyenvitne til eller kjenner fra førstehånds beretninger. Hans sterke følelser, som aldri dølges, gir fremstillingen liv og varme. Både Jankos dype hengivenhet for Kazimierz den store og hans uovervinnelige antipati mot Ludvig av Ungarn trer klart frem, men særlig utilhyllet er hans lidenskap når han kommer inn på sine personlige fiender. Til dem hørte statens fremste dignitærer, med regentinnen, dronning Elisabeth, i spissen.

Det sterke personlige engasjement som farger Jankos beretning, gjør at hans krønike delvis kan karakteriseres som et memoarverk – selv om forfatterens partiskhet stundom tar overhånd i den grad at det utarter til bitende politisk pamflett.

Den siste av de polske middelalderkrønikene er også den betydeligste: Jan Długosz' berømte *Annales seu chronicae inclyti regni Poloniae* (Det navngjetne kongerike Polens årbøker eller krøniker) fra annen halvdel av 1400-tallet.

Kraków-kanniken Długosz, som var biskop Zbigniew Oleśnickis disippel, sekretær og fortrolige, og som etter å ha vært lærer for Kazimierz Jagiellończyks unge sønner, kort før han døde ble utnevnt til erkebiskop av Lwów, er, som Krzyżanowski sier, en av de mest imponerende skikkelser i polsk åndshistorie. Han stammet fra en ubemidlet adelsfamilie, og pengesorger tvang ham til å

avbryte studiene ved universitetet i Kraków. I 1431 trådte han, 16 år gammel, i tjeneste hos biskop, senere kardinal Oleśnicki, som var fører for stormannspartiet i Kraków og i en årrekke (fra 1423 til Kazimierz Jagiellończyks tronbestigelse i 1447) Polens virkelige hersker. Długosz ble Oleśnickis betrodde mann og tjente ham trofast som administrator av hans veldige godser og som diplomat på viktige sendeferder utenlands. Etter sin beskytters død i 1455 gikk han i kongens tjeneste og ble i årene som fulgte overlatt flere vanskelige diplomatiske misjoner, bl.a. i forbindelse med striden mellom Polen og Den tyske ridderorden om Pommern. Fra 1467 av deltok han i prinsenes oppdragelse.

Til tross for sitt usedvanlig arbeidsomme liv fikk Długosz tid til et omfangsrikt forfatterskap, som bl.a. omfatter *Banderia Pruthenorum* (1448) – en beskrivelse av de korsridderfaner polakkene erobret i slaget ved Grunwald – og *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (1440-1480) – en kirkelig jordebok for Kraków stift. Men hans livsverk er den veldige Polen-historien i tolv bøker som han arbeidet med de siste femogtyve år av sitt liv.

Annales seu chronicae inclyti regni Poloniae er det første forsøk på å gi en sammenfattende, til en viss grad vitenskapelig fremstilling av Polens historie i middelalderen, bygget på gjennomgåelse av en rekke kilder, med tilløp til kritisk sikting av materialet. Długosz' kildekunnskap var i sannhet imponerende. Han benyttet selvfølgelig det som fantes av eldre polsk litteratur – krøniker, annaler og helgenbiografier – men lot det ikke bli med dette. Han søkte også til primærkildene, studerte statlige aktstykk-

ker, buller, privilegiebrev og gavebrev, og vek ikke engang tilbake for å lære seg det kyrilliske alfabetet, så han kunne lese russiske krøniker på originalspråket.

Men skjønt Długosz altså gikk langt mer vitenskapelig til verks enn sine forgjengere blant krønikeforfatterne, sier det seg selv at hans kritiske sans ikke kan måle seg med en moderne historikers. Som det typiske barn av sin tid han tross alt er, viser han seg ofte både godtroende og overtroisk. F.eks. refererer han mistankeløst historien om et under som skal ha tildradd seg i nærheten av Kraków under Bolesław Wstydlivys (den ærbares) regjering: et guttebarn kom til verden med fullt utviklede tenner og talens bruk, og beholdt begge deler inntil det øyeblikk det ble døpt – da ble det som andre spedbarn!

Długosz var heller ikke fri for fordommer og partiskhet. Hans mange år i Oleśnickis tjeneste hadde gjort ham til en ivrig forkjemper for Kirkens rettigheter, og hans fremstilling av forholdet mellom *sacerdotium* og *imperium* er derfor ikke blottet for tendens.

Men alt i alt må det allikevel sies – tiden tatt i betraktning – at Długosz' krønike er et bemerkelsesverdig objektivt og kritisk verk av stor historisk verdi. Dens nasjonale betydning kan vanskelig overvurderes. Długosz skjenket polakkene «a knowledge and love of their past history which remained with them in later times of trouble» (A. Bruce Boswell i *The Cambridge History of Poland*, I, 1941, s. 165), samtidig som han for den dannede europeiske almenhet tegnet et nytt bilde av Polen, vel underbygget og overbevisende til tross for forfatterens umiskjennelige patriotisme – et bilde som kunne fortren-

ge og erstatte de forestillinger tyskernes propaganda så lenge hadde innpodet, om Polen som et tilbakeliggende, kulturfattig område.

Stilen i Długosz' krønike kan ofte virke omstendelig og somme tider altfor høytidelig, men gjennomgående er den ledig og livlig. Språket er smidigere og mer klassisk enn Gallus' og Kadłubeks latin, for skjønt Długosz synes å ha hatt liten forståelse for de nye humanistiske strømninger som innvarslet renessansen, lot han seg påvirke av humanistenes språklige idealer og valgte Livius som mønster for sin prosa.

III

Sagiografi

Det varte forholdsvis lenge før Polen fikk noen nasjonal helgen. Mieszko, som innledet kristningsverket, og hans etterfølger, Bolesław Chrobry, egnet seg ikke som helgen-emner, og om de prester som etter 966 hadde kristnet landet, var øyensynlig ingen tradisjoner bevart. I mangel av noen nærmere æret man da tsjekkeren Wojciech (Adalbert, f. ca. 955, d. 997) – Praha-bispen, som etter å være blitt fordrevet fra sitt hjemland, kom til Polen i 996 og kort etter la ut på den misjonsferd til de hedenske prøyssere som endte med hans martyrdød nesten før kristningsverket var påbegynt. Wojciech ble kanonisert allerede i 999, og kort etter dukket de første skildringer av hans levnet opp. De var imidlertid satt i bok utenfor Polen, og ble bare delvis kjent der.

Mot slutten av 1100-tallet begynte St. Wojciech-venerasjonen å tre i bakgrunnen for dyrkingen av en ny helgen, polakken St. Stanisław. Vi har tidligere i disse forelesningene streift omslaget i St. Stanisławs ettermæle og fremveksten av hans helgenry, som førte til at han ble helligkåret i 1254. Biskopen hvis sundhugne lemmer ifølge legenden på underfullt vis grodde i hop igjen,

ble et symbol på bestrebelsene på å forene det føydalsplittede Polens forskjellige riksdeler under Kraków-fyrstens scepter. Hånd i hånd med denne politiske tendens gikk en sterk religiøs bevegelse, fremkalt bl.a. av de nyopprettede tiggerordenenes forkynnelse. Også den krevde et samlingsmerke.

Fra denne tiden – altså fra 1200-tallet – stammer *Vita Sancti Stanislai*, som finnes i to versjoner. Den første kortere – formningen er blitt skriftfestet i årene før helgenens kanonisasjon, og bygger på krønikenes opplysninger og på lokale tradisjoner fra Szczepanów, der forfatteren – en dominikaner – åpenbart har vært predikant. Den legger hovedvekten på de jærtegn Stanisław virket i levende live og etter sin død. Noen år etter Stanisławs helligkåring ble dette vitaet fortrent av et lengre verk – det såkalte *vita maior* – av dominikaneren Wincenty z Kielc, som supplerte sin forgjengers fremstilling med den offisielle beretning fra kanonisasjonsbullen, og ellers gav skildringen som helhet et mer litterært preg, idet han i tråd med helgenbiografiens topikk tegnet et grelt bilde av tyrannkongen og et idealisert portrett av martyrbispen.

Omskrevet til mer polert latin på 1400-tallet og oversatt til polsk på 1500-tallet, kom Wincentys verk til å danne utgangspunktet for en rik folkelig legende- og tradisjonsflora omkring St. Stanisław og hans grav på Wawel.

Den store utbredelse Stanisław-vørnaden fikk på 1200-tallet, blåste også nytt liv i Wojciech-venerasjonen, som særlig var knyttet til Gniezno, der helgenen var blitt gravlagt. Et vitnesbyrd om det er et lite skrift fra slutten av det 13. eller begynnelsen av det 14. århundre, *Miracula*

Sancti Adalberti. Den anonyme autor bygger på tidligere fremstillinger av helgenens liv, men supplerer dem med jærtegn hentet fra Stanisław-legenden.

Som nevnt utgikk begge de to formningene av Stanisław-vitaet fra dominikanerordenen. Dominikaner var også Stanisław z Krakowa, som omkring 1330 skrev boken *De vita et miraculis Sancti Jacchonis*. Den skildrer livshistorien til den hellige Jacek (Hyacinthus, Jaccho), som ifølge tradisjonen innførte dominikanerordenen i Polen og grunnla predikebrødrenes misjon i Ukraina. Det historiske tilfang som har stått til rådighet for forfatteren, har øyensynlig vært sparsomt. Til gjengjeld beretter han utførlig om de undre den hl. Jacek virket, og fletter ellers inne en rekke lærde, allegoriske utredninger, f.eks. en typisk middelalderlig utlegning av den symbolske meningsfylde i helgenens navn.

Antagelig fra det første tiår av det 14. århundre stammer *Vita Sanctae Kingae*, forfattet av Kingas skriftefar i klarisserinnekløsteret i Stary Sącz. Her levde den helgenaktige dronningen som nonne fra hun tok sløret ved sin ektefelle Bolesław Wstydlivys død i 1279 inntil hun selv gikk bort i 1292.

Hennes biografi er, som Krzyzanowski bemerker, bygget opp «wedle schematu obowiązującego w biografiach czystych dziewic, które całą swą energię duchową zużywały na zwalczanie pokus cielesnych» (etter det obligate skjema for skildringer av livsløpet til rene jomfruer som har brukt all sin åndelige energi på å bekjempe kjødets fristelser). Som i alle middelalderlige helgenvita består også dette av to deler: først redegjøres det for Kingas liv,

og deretter følger beretningen om forskjellige undre som fromme mennesker har vært vitne til etter hennes død.

Om hennes bryllup med Bolesław forteller forfatteren at midt i gjestebudslystigheten ble bruden tungsindig. Rørt av hennes mismot, lovte brudgommen å oppfylle hennes bønn, hva den så enn gikk ut på. Da – står det i biografien – bad hun, slik det det sømmer seg en klok og from jomfru, ikke om sølv eller gull, og heller ikke om vakre klær eller kostbare smykker, men knelte ned og bønnfalt i Guds navn sin husbond om at han sammen med henne måtte gjøre det løfte at de et helt år skulle leve adskilt, slik at de helt og fullt kunne vie seg til Guds tjeneste.²¹

Bolesław gikk villig med på dette. Da året var omme, rettet Kinga igjen den samme bønn til sin ekteherre – denne gang i Den hellige jomfrus navn – og Bolesław samtykket atter. Men da også dette året var forbi, og dronningen gjentok sin bønn – nå i den hellige Johannes' navn – syntes kongen at det gikk for vidt. Siden han så at han intet kunne oppnå ved trusler, oppsøkte han sin hustrus skriftefar, for å få denne til å bevege henne til å

²¹ «Men hun, som det anstod seg en klok og gudhengiven jomfru, begjærte ikke gull og sølv, rikdommer og land, klær og perler, eiendommer og slott, men utstrakt på jorden bad hun fromt og inderlig om det som var hennes hjertes høyeste ønske – at de begge måtte vie alle tings skaper og tildanner ett år i uplettet kyskhets renlevnet» (Il-la vero, ut prudens virgo et devota, non aurum et non argentum, non divicias, non provincias, non vestes, non margaritas, non possessiones, non edes, sed in terram prostrata pro toto solacio cordis devote postulat, prece sedula supplicat, ut uterque castitatis illibate puritatem creatori cunctorumque plasmatori uno anno devoveant).

skifte sinn. Da heller ikke dette hjalp, ble Bolesław opp-
tent av vrede mot dronningen. Men hun stilte seg under
den hellige Johannes' beskyttelse, som bønnhørte henne.
På vigilien for hans festdag åpenbarte han seg for henne
og forkynte henne at hun skulle få sin vilje hvis hun bare
igjen bad sin husbond om det i hans navn.

Ifølge kildene var Bolesław født i 1226, og Kinga eller
Kungegunda (datter av kong Bela av Ungarn) i 1234. Ekte-
skapet mellom dem ble inngått i 1239, dvs. da bruden var
ca. fem år gammel. Sannsynligvis ble bryllupet (nupcie)
som det fortelles om i vitaet, feiret på et noe senere tids-
punkt, men uansett hvordan det måtte forholde seg med
dette, var Kingas begjæring fra et middelaldersynspunkt
slett ikke så overraskende som den kan synes for oss.
Overordentlig utbredt i hele middelalderens Europa var
jo den skikk at brudeparet under vielsen lovte å forbli
ennå en stund kyske i sitt innbyrdes forhold. Som regel
dreide det seg om tre netter. Det bibelske forbilde man
påberopte seg for dette, var Tobias²², og løftet ble derfor

²² Tobias' bok i Det gamle testamente, som mangler i protestantiske bibelutgaver fra nyere tid, da den anses som apokryf, forteller om hvordan den unge Tobias av sin gudfryktige far sendes til en fremmed by for kreve tilbake en pengesum faren har lånt ut. På veien får han følge av erkeengelen Rafael i skikkelse av en ung mann. Etter engelens råd tar de underveis inn hos Raguel, en mann av Tobias' stamme, som har en datter. Sara. Denne Sara har tidligere vært gitt til ekte syv ganger, men alle hennes ektemenn er blitt drept på bryllupsnatten. Rafael råder Tobias til å be faren om hennes hånd, og forteller hvordan han skal unngå å dele skjebne med sine syv forgjengere. De som før har gått i brudeseng med henne, har – forklarer han – gjort det for sine lysters skyld og stengt Gud ute fra sitt sinn, slik at demonen har fått makt over dem. Tobias derimot skal i tre netter etter bryllupet la

kalt «Tobias-løftet». I helgenbiografiene møter vi imidlertid mer vidtgående former for ekteskapelig avholdenhet. Således fortelles det om den hl. Cecilia, kirkemusikkens beskytterinne, som ifølge legenden skal ha levd i det 5. århundre, at hun omvendte sin hedenske brudgom, Valerianus, til kristendommen, og overtalte ham til sammen med henne å avlegge kyskhetsløfte. Senere levde de som bror og søster i ekteskapet. I det hele tatt synes understrekningen av helgeninnens ønske om å redusere det ekteskapelige samliv til det absolutte minimum, å være en slags κοινὸς τόπος i denne litteraturen. Et annet eksempel fra noenlunde samme tid som Kinga-legenden avgir *Vita Sanctae Hedwigis*, som trolig ble skrevet omkring 1300 i Schlesien, Den hl. Hedvig (Jadwiga), som tolv år gammel ble gift med Henrik den skjeggete, hertug av Schlesien, holdt seg riktignok ikke helt borte fra sin husbands leie, men hennes biograf forteller at hun søkte å behage Gud ved å være så avholdende som mulig.²³ Hver gang hun ble gravid, avbrøt hun straks den legemlige omgangen med sin mann, og gjenopptok den først en tid etter fødselen. Dessuten fikk hun overtalt sin edelsinnede og rettenkende ektefelle til å samtykke i avholdenhet

være å røre sin brud og bare hengi seg til bønn sammen med henne. Når den tredje natten så er omme, skal han ta henne «med Herrens frykt, drevet mer av kjærlighet til avkommet enn av kjødelig begjær» (cum timore Domini, amore filiorum magis quam libidine ductus).

²³ Forfatteren refererer på dette punkt eksplisitt til Tobias' bok, idet han lar Hedvig tre inn i ekteskapet «som en annen Sara i Herrens frykt, ikke med kjødelig begjær» (ut altera Sara in timore Domini, non cum libidine). Sammenligningen halter noe – i Tobias' bok er det ikke Sara, men Tobias som er fylt av Herrens frykt.

i hele advents- og fastetiden, foruten på kvatemberdagene og på alle årets fredager. Denne måten å bevare et kyskt sinnelag på også i ekteskapet, lærte hun videre til sin svigerdatter Anna, idet hun fremholdt seg selv som et eksempel. Etter at hun hadde født seks barn til verden – tre gutter og tre piker – avla hun og hennes mann med biskoppelig velsignelse løfte om evig avholdenhet.

Selv om Polens originale bidrag til middelalderhagiografien innskrenker seg til fremstillinger av livshistoriene til landets egne helgener, var også andre helliges levnet yndet lesning. Fra slutten av 1300-tallet, altså fra dronning Jadwigas (Hedvigs) tid, har vi enkelte opplysninger som gjør det mulig å danne seg en forestilling om hva slags oppbyggelig litteratur man den gang hadde adgang til i Polen. Długosz forteller om den fromme dronningens bibliotek og regner opp forskjellige verker som fantes der, bl.a. *Vitae patrum* og helgenpasjoner. Vi vet også at man på denne tiden i Polen hadde prakthåndskrifter av Jacobus de Voragine navngjetne *Legenda aurea* (Den gylne legenden), middelalderens mest berømte samling av helgenvita og legender.²⁴ Her – og i de apokryfe evangelier – finner man sammenstilt så å si hele det forråd av oppbyggelige historier som middelalderens religiøse folkemållitteratur øser av, og som så mye av middelalderens bildende kunst forutsetter kjennskap til.

²⁴ Jacobus de Voragine (ca. 1230-1298), italiensk dominikaner, kjent predikant, professor i teologi, senere erkebiskop av Genova. De første trykte oversettelser av *Legenda aurea* til folkespråkene stammer fra annen halvdel av 1400-tallet.

Ganske tidlig har man åpenbart også begynt å oversette deler av *Legenda aurea* til polsk. Fra slutten av 1300-tallet eller begynnelsen av 1400-tallet har vi bevart et lite bruddstykke av den hl. Blasius' vita – *Żywot Św. Błażeja*. Stilen i dette fragmentet er ganske primitiv, med et enkelt ordforråd og en setningsbygning som ligger nær opp til talemålet.

IV

Bibeloversettelser

Det bibelske skrift som man har bevart den eldste oversettelse av, er psalteret (Davids-salmene).

Psalterz Floriański er overlevert i en kodeks fra slutten av 1300-tallet som tidligere befant seg i det østerrikske St. Florian-abbediets eie (derav navnet), men nå oppbevares i Biblioteka Narodowa (Nasjonalbiblioteket) i Warszawa. Håndskriftet, som er av pergament, omfatter 296 folioblad. Det er vakkert utført og praktfullt illuminert. Teksten, som er tospaltet, inneholder hele psalteret (150 salmer) i latinsk, tysk og polsk versjon. Sannsynligvis er denne kodeksen hovedsakelig skrevet i klosteret til de regulære kanniker i Kłodzko (Glatz) i Schlesien. Man antar at den var tenkt som en gave til dronning Jadwiga. Dronningen døde imidlertid før håndskriftet var ferdig.

Den polske og tyske teksten er ikke oversatt direkte fra Vulgata, men åpenbart avskrevet etter eldre forelegg. I ordforrådet opptrer en del bohemismer, og mye tyder på at den opprinnelige oversetter har benyttet en tsjekkisk versjon av psalteret. Språket oppviser ellers tallrike arkaismer, men frembyr også eksempler på morfologiske nydannelser.

Omtrent hundre år yngre er det såkalte *Psalterz Puławski*, overlevert i et pergamenthåndskrift som opprinnelig befant seg i Czartoryski-familiens bibliotek i Puławy, men nå oppbevares i Czartoryski-museet i Kraków. Oversetterens og avskriverens identitet er ukjent, men språklige eiendommeligheter kan tyde på at den sistnevnte stammet fra grensetraktene mellom Wielkopolska og Małopolska.

Tross alle avvik viser denne teksten såpass store overensstemmelser med *Psalterz Floriański* at det er nærliggende å anta at de begge går tilbake på en felles kilde, men at *Psalterz Puławski* bygger på en yngre avskrift av denne.

Sannsynligvis fantes der i middelalderen også en fullstendig polsk oversettelse av Bibelen, men det eldste overleverte håndskrift er fra ca. 1450 (dvs. omtrent hundre år yngre enn det eldste bevarte islandske håndskrift med deler av den gammelnorske bibelovertsettelsen, *Stjórn*, som ble laget etter opptak av kong Håkon V Magnusson, men åpenbart i stor utstrekning bygget på adskillig eldre forarbeider). Det omfatter 185 pergamentblad med teksten til en del av Det gamle testamentes bøker. Vanligvis kalles denne kodeksen *Biblia królowej Zofii* (Sofia-bibelen) eller *Biblia szarospatacka* (Sárospatak-bibelen). Den første betegnelsen skyldes en anmerkning i håndskriftet, hvorav det fremgår at det ble fullført i 1455 av presten Andrzej z Jaszowic etter oppdrag fra enkedronning Sofia, Władysław Jagiellos fjerde og siste gemalinne. Den andre benevnelsen viser til byen Sárospatak i Ungarn, hvor de overleverte blad av kodeksen befant seg inntil utbruddet av den annen verdenskrig. Deres skjebne under og etter krigen er ukjent.

Oversetterne – arbeidet må ha strukket seg over lengre tid, og det har åpenbart vært flere av dem – har i stor monn tatt en gammeltsjekkisk omskrift av Det gamle testamente til hjelp når den latinske teksten voldte dem vanskeligheter. Dessverre forstod de heller ikke alltid den tsjekkiske ordlyden. Når de dessuten, som så mange oversettere i middelalderen, overførte teksten ord for ord, uten å akte på sammenhengen, skjønner man at resultatet måtte bli en mengde rariteter og meningsløsheter som først blir fullt forståelige når den polske versjonen sammenholdes med den tsjekkiske og den latinske.

Med alle sine iøynefallende brøst var denne oversettelsen allikevel en pionerbragd og et nybrottsarbeid av dimensjoner. For første gang skulle et språk som hittil bare hadde vært brukt i folkelig tale, gjengi latinens spolerter, avrundede perioder. Tilstedeværelsen av et tsjekkisk forbilde bød både på fordeler og ulemper. Den hjalp oversetterne til å finne heldige løsninger på mange av de problemer de ble stilt overfor (tsjekkisk var jo den gang som litteraturmål adskillig mer utviklet enn polsk), men hemmet på den annen side antagelig også deres oppfinnsomhet, siden de istedenfor å ta bryet med å hitte på de mest dekkende hjemlige ekvivalenter ofte kunne nøye seg med å flikke litt på den tsjekkiske ordleggingen, så det ble en slags polsk av det.

Typisk for *Biblia królowej Zofii* som helhet er bestrebelsen på å ordlegge seg høytidelig, verdig, litt pompøst. Konsekvensene av dette var ikke bare positive. Oversetterne unngikk talemålets sterke, fargerike, saftige og ikke sjelden grove uttrykk, men viste de til gjengjeld stor

forkjærlighet for stereotype boklige klisjeer. Kalkeringer fra latin opptrer svært hyppig (f.eks. *zbawiona uczynić* – ‘salvum facere’, *dzięki czynić* – ‘gratias agere’), og synonymikken er forholdsvis fattig, særlig innenfor den abstrakte begrepssfære.

Sammenligner vi denne oversettelsen med f.eks. de bevarte bruddstykkene av *Stjórn*, må vi altså betegne den som et i mange henseender nokså mangelfullt arbeid. Først med Wujeks glimrende overføring til polsk fra annen halvdel av det 16. århundre fikk polakkene en bibeloversettelse som både var tro mot Vulgata og i pakt med polsk språkfølelse.

Prekener

Det kan være nyttig å begynne omtalen av den gammel-polske prekenlitteraturen med en kort oversikt over genrens fremvekst og utvikling fra oldtiden til utgangen av middelalderen, siden slike utfyllende opplysninger sjelden eller aldri gis i de vanlige litteraturhistoriene. Jeg bygger i det følgende vesentlig på Erik Gunnes' innledning til A. Salvesens oversettelse av *Gammelnorsk homiliebok* (Oslo 1971), og for den skolastiske prekens vedkommende på J. B. Schneyers *Geschichte der katholischen Predigt* (Freiburg 1969) og Anne Riisings *Danmarks middelalderlige prediken* (Kbh. 1969).

Fra de store kirkefedres epoke, som også var en gullalder for den kristne forkynnelse, kjenner vi to typer prekener: den eksegetiske *homilie* og den undervisende-formanende *sermo*. I vestkirken ble Augustin (d. 430) det ruvende forbilde som kom til å øve avgjørende innflytelse på senere slektledds predikanter, Ellers har vi fra denne tidbolken prekener av menn som Gaudentius av Brescia (d. ca. 406), Maximus av Torino (d. ca. 465), Petrus Chrysologus (d. ca. 450) og flere andre. To topper rager opp over disse: pavene Leo I (d. 461) og Gregor den store

(d. 604). Som det siste skudd på den patristiske stamme regnes angelsakseren Beda (d. 735).

Folkevandringene og Romerrikets sammenbrudd innledet en kulturell jerntid. For fem hundre år fremover var det stort sett slutt med originale prekenfrembringelser. Det man gjorde, var å tygge drøv på de overleverte produkter, som ble avskrevet, bearbeidet og omkalfattret etter behov. En viss bedring inntrådte under den karolingiske renessanse. I 789 ble det innskjerpet at geistligheten skulle forkynne troen og moralbudene, men holde seg unna oppspinn og ukanoniske fabler. Dessuten fikk hver enkelt sogneprest pålegg om å anskaffe en homiliesamling. Mest populær blant disse samlingene ble den som Paulus Diaconus besørget på foranstaltning av Karl den store. Vid utbredelse vant også et homiliar med prekener av Gregor den store. Nest etter Augustin er Gregor den patristiske autoritet som siteres hyppigst av senere predikanter.

Selv om disse homiliesamlingene alle var på latin, er det klart at både den egentlige misjonsforkynnelse og den senere undervisende og oppbyggelige preken i kirken må ha foregått på folkemålet. En bestemmelse fra 813 presiserer da også uttrykkelig at man i prekenene skal bruke «rusticam romanam linguam aut theodiscam», dvs. det franske eller tyske folkespråk. Fra det 10. og 11. århundre har vi en rekke vitnesbyrd om gode folkepredikanter. Fra og med 900-tallet finnes det også samlinger av prekener skrevet direkte på eller oversatt til folkemålet. De eldste stammer fra angelsaksisk område, men fra 1000-tallet av kjenner man også tallrike

tyske tekster. På 1100-tallet kommer så Norge og Island til.

Typisk for hele den vesterlandske prekentradisjon fra oldtiden og middelalderen er den utstrakte allegoriseringen. Ansatsene til den er meget gamle. Allerede de hellenistiske filosofer begynte å tolke dikt, fortellinger og gudemyter «moralsk». Aleksandrineren Filon, som levde i tiden omkring Kristi fødsel, gjorde noe tilsvarende med Det gamle testamente. Heller ikke de nytestamentlige forfattere står fremmede for allegorien og den allegoriske metode. Paulus tar f.eks. opp den gamle fabelen om legemet og lemmene (1. Kor., 12. kap.), og forklarer de troende at de til sammen utgjør Kristi legeme. I det nye testamente finner man også tilløp til en «typologisk» bruk av det bibelske materiale, dvs. personer og hendelser i Det gamle testamente oppfattes som en prefigurasjon eller et avbilde (typus) av det kommende, som får sin oppfyllelse i de begivenheter det fortelles om i Det nye testamente.

Kirkefaderen Origenes (d. 254) utfoldet denne tankegangen med mesterskap, og tolket således f.eks. de detaljerte forskriftene i 2. Mosebok om hvordan tabernaklet. Guds bolig, skal bygges, som et bilde både på Kirken og på den kristnes sjel, som skal være et tabernakel for Gud. Her møter vi allerede grunnkjemaet for den mest kjente av tekstene i den norske homilieboken, nemlig den såkalte stavkirkeprekenen.

Den gamle prekenform, som vi ovenfor ha fulgt fra oldtiden frem til det 12. århundre, bestod altså, som tidligere nevnt, av to typer preken: (1) *homilien*, som var en ut-

legning av en tekst fra Skriften, vers for vers, eller iallfall i sammehengende form, skjønt inndelt i hovedpunkter; og (2) *sermo*, som var en enkel gjennomgåelse av et punkt i troslæren, eller også en mer oppbyggelig-appellerende formaning (i sistnevnte tilfelle kalles den i den norske homilieboken gjerne *sermo necessaria*).

I løpet av 1100- og 1200-tallet gjennomgikk prekenlitteraturen en forvandling. Den skolastiske undervisnings- og disputeringsmetode som var utviklet ved universitetene, trengte inn i forkynnelsen og førte til en ny prekenform, den såkalte *s k o l a s t i s k e* preken.

En riktig oppbygget skolastisk preken var ikke så lite av et kunstverk. De såkalte *artes praedicandi* gav nøyaktige anvisninger for hvordan den skulle komponeres. Utgangspunktet eller temaet kunne ikke velges vilkårlig. Som regel var det et vers fra Skriften, fortrinnsvis hentet fra dagens epistel eller evangelium, i sjeldnere tilfelle også fra andre deler av dagens messe. Temaet skulle på en eller annen måte uttrykke en av søndagens eller festdagens hovedtanker. I en innledning ble det som regel tydeliggjort hva som lå i det, enkelte ord ble forklart og begreper definert – eller tilhørernes oppmerksomhet ble vakt ved en henspilling på forhold og foreteelser som de kjente av egen erfaring. Somme predikanter benyttet seg også av et såkalt *prothema*, som på en eller annen måte belyste temaet, og innledningen bestod i så fall av betraktninger knyttet til dette prothema. Etter innledningen fulgte en disposisjon for den overveiende allegoriske utlegning og anvendelse av prekentemaet. Den således forberedte, punktvis ordnede utvikling av temaet, un-

derbygget med sitater hentet fra Skriften, kirkefedrene og andre autoriteter, og opplivet med innflettede legender og *exempla*, utgjorde prekenens hoveddel, den såkalte *dilatatio*. Slutten sammenfattet så ofte enda en gang hovedtankene i disposisjonen, og munnet gjerne ut i en bønn.

Karakteristisk for denne skolastiske preken er det altså at predikanten velger ett enkelt skriftsted som sitt tema, og så utvikler og belyser dette under forskjellige synsvinkler, uten hensyn til den sammenheng det står i.

Middelalderens skriftutlegning skilte mellom *sensus litteralis* (den bokstavelig betydning) og *sensus spiritualis* (den åndelige betydning). En klar redegjørelse for forskjellen mellom de to gir Thomas Aquinas i første bok av *Summa theologiae*. Først drøfter han hvorvidt det er rimelig å anta at Skriften kan gjøre bruk av *metaphorae*, og kommer til at «det er passende at Den hl. skrift uttrykker guddommelige og åndelige ting gjennom legemlige tings lignelse» (*conveniens est sacrae Scripturae divina et spiritualia sub similitudine corporalium tradere*), fordi «Gud sørger for alle vesener i overensstemmelse med det som svarer til deres natur» (*Deus providet omnibus secundum quod competit eorum naturae*), og for mennesket er det nettopp naturlig «at det går fra det sansbare til det fattbare, ettersom all vår erkjennelse har sin begynnelse i sansningen» (*ut per sensibilia ad intelligibilia veniat, quia omnis nostra cognitio a sensu initium habet*). Etter å ha avklart dette punkt, spør så Thomas om det forholder seg så at Skriften rommer forskjellige betydningsplan (*Utrum sacra Scriptura sub una littera habeat plures sensus?*), og svarer: «[...] Skriftens forfatter er Gud, som

har makt til å legge betydning ikke bare i ordene – noe også menneskene formår – men i tingene selv. Mens det altså på alle kunnskapsområder er slik at det er ordene som er betydningsbærende, er dette kunnskapsområde således beskaffent at det som betegnes ved ordene, selv betegner noe. Den første betydning, hvor ordene betegner ting, angår den første mening, som er den historiske eller bokstavelige. Den annen betydning derimot, hvor de ting ordene betegner, i sin tur refererer til andre ting, kalles den åndelige mening. Den bygger altså på den bokstavelige, og har sin forutsetning i denne.»²⁵

Etter således å ha forklart og underbygget skillet mellom *sensus litteralis* og *sensus spiritualis*, redegjør Thomas for den brukelige inndeling av *sensus spiritualis* i tre undergrupper:

«Når det som hører den gamle pakt til, betegner det som tilhører den nye, har vi den allegoriske mening; når det som er gjort i Kristus, eller i det som betegner Kristus, er tegn på hva vi bør gjøre, har vi den moralske mening; og i den utstrekning det betegner noe som angår den evige herlighet, har vi den anagogiske mening» (*Secundum ergo quod ea, quae sunt veteris legis, significant*

²⁵ [...] auctor sacrae Scripturae est Deus, in cuius potestate est, ut non solum voces ad significandum accomodet, quod etiam homo facere potest, sed etiam res ipsas. Et ideo, cum in omnibus scientiis voces significant, hoc habet proprium ista scientia, quod ipsae res significatae per voces etiam significant aliquid. Illa ergo significatio, qua voces significant res, pertinet ad primum sensum, qui est sensus historicus vel litteralis. Illa vero significatio, qua res significatae per voces iterum res alias significant, dicitur sensus spiritualis, qui super litteralem fundatur et eum supponit.

ea, quae sunt novae legis, est sensus allegoricus; secundum vero quod ea, quae in Christo sunt facta, vel in iis, quae Christum significant, sunt signa eorum, quae nos agere debemus, est sensus moralis; prout vero significant, quae sunt in aeterna gloria, est sensus anagogicus).²⁶

Den *bokstavelige* mening er altså det som faktisk skjedde, den *allegoriske* angår trossannheter om Kristus og Kirken, den *moralske* eller *tropologiske* (av gr. τρόπος 'sed, levevis') vedrører den kristne etikk, og den *anagogiske* (av gr. ἀναγωγή 'oppløfting') peker frem mot himmelen og det evige liv. Som skoleeksempel på disse forskjellige betydninger brukte man gjerne ordet Jerusalem, som bokstavelig ble sagt å betegne byen ved dette navn i Palestina, allegorisk den kjempende Kirke, moralsk eller tropologisk sjelen og anagogisk den triumferende Kirke. Et utbredt huskevers sammenfattede disse distinksjoner i følgende to linjer:

Littera docet gesta, quid credas allegoria,
moralis quid agas, quo tendas anagogia.²⁷

Dersom predikantene til punkt og prikke rettet seg etter de reglene jeg ovenfor kort har skissert, hadde nok ånd og liv lett for å drukne i all systematikken og spissfindigheten. I så fall hjalp det lite om skriftfortolkningene ofte var mesterlige og vitnet om inngåen-

²⁶ *Summa theologiae*, liber I, quaestio I, articuli IX, X.

²⁷ Bokstaven lærer det skjedde, allegorien hva du skal tro, / moralen hva du skal gjøre / anagogien hvor du skal hen

de kjennskap til de bibelske tekster. Men i praksis ble skjemaet sjelden noen tvangstrøye. Middelalderens predikanter forstod å ta hensyn til sine tilhørere, og selv om de prekener som ble holdt rundt om i sognekirkene, bevarte hovedtrekkene i den skolastiske komposisjon, var de samtidig ofte preget av en livsnærhet og føling med de troendes hverdag som kan få mange moderne prekenprodukter til å virke blasse i sammenligning. Tiggerordenene som ble stiftet i de første tiårene av 1200-tallet, tilførte forkynnelsen nytt liv og bidrog i ikke liten grad til den religiøse renessanse etter det fjerde Laterankonsil.

Å skrive en brukbar preken har nok voldt de fleste predikanter mye besvær. Målt med nåtidens mål var jo prestenes utdanning høyst nødtørftig. Imidlertid fantes det ikke så få hjelpemidler for den som selv ville komponere sine prekener. De såkalte *artes praedicandi* er allerede nevnt. I løpet av det 12. århundre hadde Bibelen fått sin standardkommentar – *g l o s s e n*. *Glossa ordinaria* bestod av sammendrag fra kirkefedrenes kommentarer, og ble utfylt med *glossa interlinearis*, som ble skrevet mellom linjene i teksten. I de følgende århundrer ble det dessuten utarbeidet særskilte bibelkommentarer, de såkalte postiller (av lat. «post illa [verba]»). De første postillene fulgte bibeltekstene slik de stod i Den hl. skrift, men av hensyn til predikantenes behov gikk man etterhvert over til å utarbeide perikopisk ordnede postiller, som altså fulgte kirkeåret. Vid utbredelse og meget stor betydning fikk *Postilla in universa Biblia iuxta quadruplicem sensum* (Postill til hele Bibelen i henhold til den firfoldige betydning),

avfattet av dominikaneren Hugo de S. Caro (S. Cher) (d. 1263). Av senere postiller kan nevnes fransiskaneren Nicolaus de Lyras (d. 1349) *Postilla litteralis* og *Postilla moralis*.

Andre viktige hjelpemidler var bibelkonkordansene og samlingene av såkalte *exempla* eller dømesagaer, dvs. fortellinger hentet fra helgenlegender, verdslig historie, dyrefabler o.l., som kunne tjene til å belyse og innpren- te et poeng eller en belæring. Den eldste samlingen av dette slaget var *Vitae patrum* fra ca. 400, som om- handlet ørkenfedrenes liv. Fra slutten av den patristiske periode stammer Gregor den stores dialoger, formet som samtaler mellom paven og en disippel, der mo- ralske betraktninger knyttes til historier om forskjellige helgener og deres jærtegn. Av senere omtykte eksem- pelsamlinger kan nevnes den allerede omtalte *Legenda aurea* og en kompilasjon av dømesagaer hentet fra pre- kenene til den avholdte predikanten Jacobus de Vitriaco (Vitry) (d. 1254). Verdslige eksempler inneholdt *Ges- ta Romanorum* – en sammenstilling fra det 13. eller 14. århundre av oppdiktede fortellinger, som til tross for nav- net ikke har noe med romersk historie å gjøre, enda handlingen i dem i vag alminnelighet henlegges til old- tiden.

Særdeles populære og ofte benyttede hjelpemidler for prekenforfatterne var også de naturhistoriske eksempe- lsamlinger. Stort sett bygger de på den såkalte *Physiolo- gus*, et opprinnelig hellenistisk skrift som ble oversatt til latin i det 4. århundre e. Kr. Det inneholdt utgrei-inger om 48 planter, dyr og stener, hvis særlige egen-

skaper ble fortolket som tegn på Kristus, djevelen osv.²⁸

Eksempler av alle slag tillikemed alskens stoff om teologi, moral og filologi ble samlet av Vincentius Bellocensis (de Beauvais) (d. 1264) i hans ruvende encyklopedi *Speculum maius* (Det store speil), som falt i tre deler: *Speculum naturale* (Naturspeilet), *Speculum doctrinale* (Lærespeilet) og *Speculum historiale* (Historiespeilet).

Men aller lettvindest for predikanten var det selvfølgelig å bruke en ferdig prekensamling i skolastisk ånd. Ikke så få slike så dagens lys, særlig mot slutten av middelalderen. Stor berømmelse oppnådde den samlingen fransiskaneren Johannes de Werdena (d. 1437) utarbeidet. I alminnelighet kalles den bare *Dormi secure* (Sov trygt), men den fulle tittel lød: *Sermones dominicales cum expositionibus evangeliorum per annum satis notabiles et utiles omnibus sacerdotibus, pastoribus et capellanis, qui Dormi secure vel Dormi sine cura nuncupati sunt, eo quod absque magno studio faciliter possunt incorporari et populo praedicari*

²⁸ For middelalderens bevissthet var *liber naturae* og *liber scripturae* begge deler av Guds budskap til menneskeheten. Liksom Den hl. skrift var innblåst av Gud og rommet et mangfold av betydninger, således talte også hver sten, hver plante, hvert dyr om Skaperen og hans hensikt med menneskene. De var tegn som pekte hen på noe utenfor seg selv, bærere av en *sensus spiritualis*. Synspunktet er pregnant sammenfattet i flg. lille vers av Alanus ab Insulis (de Lille) (d. 1202): «Omnis mundi creatura / quasi liber et pictura / nobis est et speculum» (All verdens skapning er for oss liksom en bok, et billede, et speil). Å argumentere *per similitudinem*, slik middelalderen yndet det, er derfor ikke ensbetydende med å påpeke uvesentligheter og tilfeldigheter. Tvert imot – først ad denne vei trer det dypeste, underliggende mønster i tingene frem, og først slik erkjenner vi gjennom det skapte Skaperen, som har lagt denne meningsfylde inn i tingverdenen (se forøvrig E. Måle, op. cit., spesielt 1. bok).

(Søndagsprekener med utlegninger av kirkeårets evangelietekster, høyst bemerkelsesverdige og nyttige for alle prester, sjelesørgere og kapellaner, også kalt Sov trygt eller Sov ubekymret, fordi de uten synderlig besvær lar seg tillempe og fremføre for almuen).

Det som er overlevert av polske middelalderprekener nedtegnet på morsmålet, begrenser seg stort sett til de to tekstsamlingene *Kazania świętokrzyskie* og *Kazania gnieźnińskie* (Patereks prekener vil bli behandlet sammen med den apokryfe litteraturen).

Kazania świętokrzyskie består av 18 smale, inntil 20 cm lange pergamentstrimler som har vært benyttet som innlegg i ryggen på bindet til en latinsk papirkodeks inneholdende alle nytestamentlige skrifter bortsett fra evangeliene. Denne boken har i sin tid tilhørt Helligkorsklosteret i Łysa Góra i Kielce-traktene. Dit var den øyensynlig kommet fra Leżajsk ved San, sannsynligvis i forbindelse med gjenoppbyggingen av biblioteket etter den store ildsvåden i 1459 da klosteret på Łysa Góra brant ned «cum omnibus rebus et libris» (med alle ting og bøker). Av en halvveis utvisket notis synes det å fremgå at kirken i Leżajsk har ervervet håndskriftet i 1445. Meget taler for at den har mottatt det fra Miechów i Kraków bispedømme, hvor de polske «bożogrobowcy», en orden av regulære kanniker som kom til Polen i annen halvdel av det 12. århundre, hadde sitt konvent. Skjønt Leżajsk lå i Przemyśl stift, synes miechowittene, som de også kalles, å ha overtatt sognet en gang mellom 1400 og 1424. Antagelig har de da utstyrt kirken med de nødvendige bøker, deriblant også med den latinske papirkodeks som sene-

re fant veien til Łysa Góra. Men hvis denne kodeksen er skrevet i Miechów, er det rimelig å anta at pergamentstrimlene som bokbinderen har brukt som fyll i ryggen, er rester av eldre prekenopptegetninger som også stammer fra Miechów (se ellers J. Łoś, Wł. Semkowicz, *Kazania świętokrzyskie*, Kraków 1934).

Den latinske papirkodeksen havnet senere i St. Petersburg, hvor den ble oppbevart i det offentlige bibliotek. Her ble disse tekstrestene som skulle vise seg så interessante fra et språkhistorisk synspunkt, nærmest ved et tilfelle oppdaget av professor Aleksander Brückner under en forskningsreise som han våren 1890 foretok til Russland med støtte fra det prøyssiske vitenskapsakademi. Brückner publiserte sitt funn i 1891 i *Prace Filologiczne* i Warszawa (t. III, zes. 3, ss. 697-740), etter at han allerede året før i sin reiseberetning hadde gitt en foreløpig melding om det. Hans avhandling bragte prekenenes polske tekst i sin helhet, beskrev kodeksen, drøftet skriverens grafiske vaner og ortografi og behandlet forskjellige språklige eiendommeligheter. De latinske ord og setninger som var flettet inn i den polske teksten, ble imidlertid utelatt. I 1921 kom en ny og forbedret utgave, besørget av Paul Diels, som også tok med alle latinske innskudd, stedfestet sitatene og dessuten føyde til en tysk oversettelse. I 1934 sendte så Łoś og Semkowicz ut sin store faksimileutgave.

Det som er bevart av *Kazania świętokrzyskie*, er skrevet med én hånd, og skriften er gotisk minuskel fra det 14. århundre. Egenheter ved enkelte av bokstavene gjør det sannsynlig at teksten stammer fra århundrets første halv-

del, selv om man ikke kan utelukke muligheten for at den er nedtegnet senere av en eldre person som holdt fast ved de skrivevaner han hadde tilegnet seg i sin ungdom.

De 18 pergamentstrimlene som er bevart, inneholder lengre og kortere bruddstykker av seks prekener: en mikkelmesspreken, en preken til St. Katharinas dag (den 25. november), et par linjer av en preken til St. Nikolaus' dag (den 6. desember), en julepreken, en preken til helligtrekongersfest og en kyndelmesspreken.

Prekenene er forholdsvis kortfattede og gir inntrykk av å være mer utkast enn fullt utarbeidede tekster som var beregnet på å fremføres ordlydende. Forfatteren siterer ofte fra Skriften, som regel på latin, men sitatene er ikke alltid riktige (f.eks. forvansker han navn fra Det gamle testamente og blander dem sammen med navn fra Det nye), og dessuten er de stundom hentet fra et annet bibelsk skrift enn det forfatteren nevner. Øyensynlig har han, slik det var vanlig i middelalderen, støttet seg til sin hukommelse, uten å slå etter. Ellers siteres – eller parafraiseres – flere avsnitt av St. Katharina-legenden og legenden om gjenfinningen av det hl. kors. Forfatteren har altså åpenbart vært fortrolig med *Legenda aurea*.

I helligtrekongerspreken finnes det en henspilling på et kjent middelalderdikt som begynner med ordene «Vado mori, mors certa quidem, nil certius illa» (Jeg vandrer mot min grav, døden er meg viss, vissere enn alt). Såfremt det lot seg gjøre å bestemme når dette diktet er blitt til, ville man ha en *terminus a quo* for prekenenes avfattelse. Dessverre synes det som man må nøye seg med å konstatere at de eldste oppteignelser av diktet stammer

fra slutten av det 13. århundre. Eldre kan altså *Kazania świętokrzyskie* neppe være.

En språklig analyse av de bevarte tekstfragmenter viser at prekenene utvilsomt må være yngre enn den opprinnelige formningen av *Bogurodzica*. Om det vitner bl.a. bruken av *dla* istf. *dziela* (f.eks. *czwiorodla*, *togodla*). Łoś, som tidfestet *Bogurodzica* til slutten av 1200-tallet eller begynnelsen av 1300-tallet, antok at *Kazania świętokrzyskie* kunne henføres til de første tiårene av det 14. århundre. Det språklige materialet er imidlertid på ingen måte entydig. Side om side med innovasjonene opptrer nemlig eldre målmerker, brukt med en hyppighet og konsekvens som ellers savner sidestykke.

En nøyaktigere gransking av kodeksen har brakt for dagen en rekke feil som er søkt rettet dels ved utskrapning og overskrivning, dels ved tilføyelser i margen. Dette kan tyde på at teksten ikke er nedtegnet av forfatteren, men av en litt slurvet kopist på grunnlag av et eldre forelegg. Kanskje har vi her noe av forklaringen på blandingen av gammelt og nytt i prekenenes språk.

Adskillig yngre enn *Kazania świętokrzyskie* er de såkalte *Kazania gnieźnieńskie*, som foreligger i en papirkodeks fra slutten av det 14. eller begynnelsen av det 15. århundre.²⁹ Håndskriftet, som oppbevares i domkapitlets bibliotek i Gniezno, er på ialt 192 blad. Det inneholder en samling latinske og polske prekener og noen latinske helgenvita. Av prekener på polsk finnes det ti, plassert i begynnelsen

²⁹ Krzyżanowski, op. cit., mener de er blitt til omkring år 1410 og formoder at de kan være skrevet av daværende rektor ved universitetet i Kraków, Łukasz z Wielkiego Koźmina, som var fra Wielkopolska.

og slutten av boken. Antallet latinske prekenere er 103.

De polske prekenene, som er skrevet av en og samme hånd med stor, forholdsvis tydelig og lett leselig gotisk skrift, stammer åpenbart fra omtrent samme tid som de latinske. Derom vitner språk, stavemåte og paleografiske eiendommeligheter. Teksten inneholder ganske mange feil, forskrivninger, utelatelser og glosser, og enkelte (Nehring) har av dette trukket den slutning at det dreier seg om en nokså sjusket utført avskrift. Andre derimot (Brückner) har med styrke hevdet at teksten ikke er noen kopi, men et originalmanuskript, ført i pennen av forfatteren selv, hvis arbeid med å forbedre og finpusse formuleringene kan følges gjennom de rettelser og tilføyelser han har foretatt.

Målmerker som *królewac*, *mistrzowie*, *chwala*, *bojeli*, *stajali* tyder på at den som har skrevet prekenene, har vært fra Wielkopolska. En særegenhet ved den polske ortografien er bruken av *dz* for å angi bløt *g*, f.eks. *ubodzi* for *ubogi*. Enkelte forskere har i dette villet se spor av gamle dialekt-eiendommeligheter, mens andre (særlig Brückner) har fremholdt at håndskriftets stavemåte er altfor tilfeldig til at man kan trekke den slags konklusjoner.

Prekenene er av vekslende lengde. De korteste er nærmest for skisser eller lengre disposisjoner å regne. I sin oppbygning viser de overensstemmelse med det skolas-tiske mønster vi tidligere har omtalt. Uttrykksmåten er enkel, levende, tilmed følelsesbetonet; språket er alminnelig og dagligdags, men stilen kan på en nåtidsleser virke noe trettende på grunn av forfatterens utpregede forkjærlighet for den forsterkende partikkelen *ci* (eg. da-

tivus ethicus av *ty* 'du') og hans overdrevent hyppige bruk av pluskvamperfektum.

Når det gjelder forholdet til eventuelle forbilder og kilder, dvs. spørsmålet om prekenenes originalitet, synes meget fremdeles uklart. Det er vidtgående likhet mellom et par av de polske prekenene og enkelte av de latinske i samlingen (nr. 10 av de polske – den om evangelisten Johannes – ser f.eks. ut til å være nærmest en oversettelse av nr. 12 blant de latinske). Ellers har forfatteren, som påvist av Bruchnalski («*Legenda aurea w literaturze polskiej XV w.*», RAU Wydz. Filol., t. 11, 1886, ss. 219-248) åpenbart benyttet *Legenda aurea*. Hans eksegetiske utlegninger bygger i stor utstrekning på Petrus Comestors navnkundige *Historia scholastica*, særlig på den del av verket som heter *Historia evangelica*. Videre røper forfatteren kjennskap til en latinsk prekensamling av dominikaneren Peregrinus fra Opole (d. etter 1335), som i 1480 kom i sin første trykte utgave under tittelen *Sermones de tempore et de sanctis* (Prekener til kirkeåret og helgenfestene). Den synes å ha vært meget populær, bl.a. vel på grunn av sin utstrakte anvendelse av *exempla*. Et Peregrinus-håndskrift fantes i Ribe i Danmark i 1442, og den danske 1400-tallspredikanten Peder Madsen har hentet hele tyve av sine prekener helt eller delvis fra Peregrinus' samling (A. Riising, op. cit., s. 56).

VI

Litteratur basert på apokryfene

Kazania gnieźnieńskie, som er så gjennomsyret av apokryfe elementer, fører oss over i den rike apokryfinspirerte middelalderlitteraturen og dens nedslag på polsk grunn. Som apokryfe (gr. ἀπόκρυφος ‘skjult, hemmelig’) betegnes som kjent skrifter som behandler emner med tilknytning til GT eller NT uten å være anerkjent som kanoniske.³⁰ Kristendommens oppkomst ble gropiggen til en frodig flora av først muntlige, senere skriftfestede fortellinger om Marias liv, om Jesu øvrige familie, om hans unnfangelse, fødsel og barndom og endelig om hans lidelse og død. Dette tradisjonsstoffet fengslet folk i en slik grad at det – som Tischendorf sier i forordet til sin utgave av *Evangelia apocrypha* (Leipzig 1854) – «på forskjellig vis ble utbrodert, fortalt videre, resitert på festdager og fremstilt i sanger og kunstverker, således at det ikke bare

³⁰ Språkbruken er her ikke enhetlig. I protestantisk terminologi forstår man ved «apokryfer» som regel også de såkalte «deuterokanoniske» bøker, dvs. de gammeltestamentlige skrifter som inngår i den katolske kanon, men ikke i den protestantiske. Katolsk praksis, som jeg selv følger, reserverer derimot betegnelsen «apokryf» for skrifter – vesentlig med tilknytning til NT – som aldri har vært anerkjent som kanoniske.

privat ble trodd på og holdt for sant, men endog – selv når det stred mot de kanoniske evangelier – satte sitt preg på kirkelæren og de kirkelige innretninger».

Blant de apokryfe evangelier er det særlig to som fortjener å nevnes. Det ene er *Pseudo-Matthaei evangelium*, som forteller om Marias unnfangelse, fødsel og oppvekst, hennes giftermål med den aldrende enkemannen Josef, Jesu unnfangelse og fødsel, flukten til Egypten, tilbakekomsten til Palestina og Jesu barndom. Det andre er *Nikodemus-evangeliet*, som faller i to deler: *Gesta Pilati* (en beretning om Jesu lidelse og død) og *Descensus Christi ad inferos* (en skildring av Jesu nedfart til dødsriket). Størsteparten av disse to evangeliene er opptatt i *Legenda aurea*.

Selv om *Kazania gnieźnieńskie*, som vi har sett, i høy grad benytter apokryft stoff, er den egentlig apokryfe litteratur i Polen ikke synderlig omfattende. Det meste stammer fra slutten av 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet. Betydeligst er *Rozmyślanie o Żywocie Pana Jezusa* (Betragtning over Jesu levnet).³¹ Noe originalt arbeid er det neppe – ikke engang som kompilasjon betraktet. Sannsynligvis dreier det seg om en oversettelse av en latinsk tekst, som det imidlertid ennå ikke er lyktes å oppspore. Stoffet er hentet fra de apokryfe avangelier og fra Petrus Comestors *Historia scholastica*.

Beretningen om Guds Moders liv fra hun ble unnfanget, om Jesu barndom og oppvekst og om hans lidelse og død (skildringen av korsfestelsen er hentet fra de ka-

³¹ Også kalt *Rozmyślanie przemyskie*, fordi den beskadigede avskrift som verket er bevart i, befant seg i det ortodokse domkapittels bibliotek i Przemyśl.

noniske evangelier) avbrytes stadig av innskutte lærde bemerkninger, historisk-teologiske kommentarer, utredninger fra kirkefedrene og oppbyggelige refleksjoner. Stundom slipper den ukjente forfatteren sin følelser til, som når han gir utløp for sin harme over Judas' svik.

Vekslingen mellom berettende og kommenterende partier avspeiles tydelig i språket, som pendler mellom to stillag. Det ene stillaget opptrer i avsnitt som karakter av lærde og moraliserende innskudd. Språket blir her stivt og boklig, fraseologien nærmer seg det banale og syntaksen er forholdsvis innviklet. Disse partiene viser således stor likhet med den type prosa vi finner i bibel- og psalteroversettelsene. Det andre stillaget, som forøvrig helt dominerer, er sterkt talespråkspreget, med en muntlig, ofte uøkonomisk syntaks og forholdsvis hyppig forekomst av feilkonstruksjoner som opptrer i naturlig, litt skjødesløs muntlig beretning (f.eks. utelatelse av setningsledd, anakoluti o.l.). Det eneste som bryter inntrykket av utvungent talemål, er forfatterens forkjærlighet for partisipp- og gerundiumkonstruksjoner, som jo er fremmede for folkelig ordleggingsmåte.

En kompilasjon av lignende type, bevart i en sen avskrift fra 1544, og i likhet med den foregående ganske sikkert oversatt fra latin, er *Sprawa chędogo o Męce Chrystusowej* (En vakker beretning om Kristi lidelse), der evangeliske og apokryfe beretninger, ispedd sitater og refleksjoner fra teologer som Augustin, Bernhard, Eusebius, Johannes Chrysostomus o.a., er smeltet sammen til et fengslende, romanaktig hele, fortalt med liv og kraft i de episke partier og gjennomsyret av andakt, medynk

og vemod i de lyriske avsnitt. Fremstillingen avsluttes og avrundes med Nikodemus-evangeliets skildring av Kristi nedstigning til dødsriket og seier over Satan.

Begge disse verker ble fortrent av en trykt bok som så dagens lys i Kraków i 1522 – Baltazar Opećs *Żywot Pana Jesu Krysta* (Den Herre Jesu Kristi levnet), bygget på et arbeid som gjerne tilskrives fransiskanerteologen Bonaventura. Passende modernisert beholdt den sin popularitet helt frem til midten av det 19. århundre.

Et ganske spesielt verk er de såkalte prekener av Kraków-bernhardineren Jan z Szamotuł, også kalt Paterrek (d. 1519). Det dreier seg i virkeligheten om en mariologisk traktat der velkjent apokryft stoff fra forskjellige kilder er flettet sammen med teologiske spekulasjoner som skal underbygge tesen om Marias ubesmittede unnfangelse. Den oppfatning at Guds Moder ved en særskilt nåde var blitt fritatt for arvesynden (proklamert som dogme i 1854), ble spesielt forfektet av fransiskanerne, men forkastet av dominikanerne. Patereks argumenter for Marias særstilling er ikke nye, men de fremføres med overbevisningens styrke og glød.

VII

Poesi på latin

Som tidligere nevnt, er ikke noe bevart av polsk førkristen diktning, hverken i bunden eller ubunden form. De eldste eksempler på poesi som vi har overlevd fra polsk område, er derfor, liksom de øvrige frembringelser som danner innledningen til den polske litteratur, avfattet på latin. Det dreier seg om de *versus leontini* Gallus flettet inn i sin krønike under foregivende av å gjengi i oversettelse autentiske polske kvad, diktet ved forskjellige minneverdige anledninger.

Geistlige latinske rimsmeder er det ingen mangel på i århundrene som følger. Bl.a. var det stadig etterspørsel etter rimede gravskrifter som berømmet avdøde stormenns og dignitærers bragder og velgjerninger. Men mer enn pliktskyldig versmakeri blir disse produktene selvsagt sjelden eller aldri.

Det stadig mer strålende hoffliv som under innflytelse av vesteuropeiske forbilder utfoldet seg utover på 1400-tallet, skapte etterhvert et stigende behov for latinsk poesi av noe lødigere gehalt, som kunne tolke den sorg og glede forskjellige skjellsettende begivenheter vakte. Leverandører av den slags leilighetsdikt ble særlig en-

kelte poetiske begavelser i den voksende skare av lærde som var tilknyttet Kraków-universitetet (f.eks. Grzegorz z Sanoka, hvis sørgedikt ved Jagiełłos bortgang i 1434 vitner om stort formelt mesterskap). Men den betydeligste blant disse latinskrivende polske poeter på 1400-tallet var vel Stanisław Ciołek (ca. 1383-1437), som var utdannet ved universitetet i Praha og senere bl.a. ble biskop av Poznań. Særlig kjent er han for det inntagende hyltingsdikt til hovedstaden, *Laus Cracoviae* (Krakóws pris), som i sin smidige, lettflytende panegyrikk holder seg innenfor grensene av den tradisjonelle bylovtale-topikk (jfr. Krzyżanowski, op. cit., s. 51, og Curtius, op. cit., s. 166).

Det eldste eksempl på en type dikt som kom til å spille en viss rolle i litteraturen i flere år fremover, er en elegi hvor Kraków-fogden. Albert (d. ca. 1317), som ble straffet for sitt opprør mot Władysław Łokietek (den alenlange; 1260-1333), først med langvarig innesperring og dernest med landsforvisning på livstid, etter sin død klager over sin bitre skjebne og sammenligner de usle kår han levde under i fengselet og utlendigheten, med den prakt og ærbødighet som omgav ham da han stod på maktens tinde. Dette diktet, som sannsynligvis er blitt til i Bøhmen, dannet skole og inspirerte andre til lignende versifiserte lamentasjoner fra det hinsidige. Ikke minst avfødte slaget ved Varna i 1444, der tyrkerne tilføyde polakkerne og ungarerne et knusende nederlag, flere anonyme latinske vers, hvor den legende-omspunne heltekongen Władysław III Warneńczyk, som tyve år gammel fant døden på valplassen, skildrer katastrofen i hele dens grufulle omfang, men samtidig lover at han – som en slags

Holger Danske – skal komme igjen hvis han ser at en overhengende fare truer fedrelandet:

...iam apparebo,
Ubi regnorum ruinam videbo

I våre dager har vi bestemte meninger om hvilke emner som egner seg for fremstilling i metrisk bundet form, og hvilke som fortrinnsvis bør behandles i prosa. Middelalderen så annerledes på dette. I en tid da menneskene i stor utstrekning var henvist til å lære ting utenat, unnlot man ikke å benytte seg av den erfaring at en tekst som er avfattet i metrisk bunden form, lettere fester seg i hukommelsen enn en prosatekst. Derfor spiller den didaktiske poesi – sakpoesien, som vi kanskje kunne kalle den – en betydelig rolle i den middelalderlige bokverden. Grammatiske regler, rettskrivningsprinsipper, medisinske læresetninger og nær sagt alt mulig annet ble satt på vers så det skulle være lettere å huske. Et verk i denne genre som vant stor utbredelse, var den tyske Kraków-kanniken Frovinus' *Antigameratus*. Forfatteren, som levde på Kazimierz den stores tid, ville slå to fluer i ett smekk: undervise i korrekt latin og samtidig belære om takt og tone.

På 1500-tallet fører renessansen til en sterk oppblomstring også av den latinske diktning i Polen. En omtale av de viktigste av disse poetene hører hjemme i en gjennomgåelsen av renessanselitteraturen.

VIII

Poesi på polsk

Det eldste bevarte eksempel på diktning på polsk språk er det berømte *Bogurodzica*-kvadet, en hyldest og en bønn til Guds Moder (gr. ἡ θεοτόκος) og hennes Sønn.

Forskjellige forsøk på å restituere diktets opprinnelige ordlyd har ikke gitt helt tilfredsstillende resultater, men det tør gjelde som sikkert at den eldste eksisterende avskrift er den såkalte Kraków-tekst I, som finnes opptegnet på siste side av en latinsk prekensamling fra 1407. Fra senere tiår av det samme århundre er det bevart en rekke oppskrifter av denne hymnen, som etter hva Długosz forteller, ble sunget av de polske styrker i slaget ved Grunwald (15. juli 1410). I første halvdel av 1400-tallet synes kvadet nærmest å ha hatt status som en slags nasjonal-sang.

I sin eldste overlevert formning består *Bogurodzica* av to strofer som begge munner ut i anropelsen «Kyrie eleison». Transkribert til moderne ortografi lyder de slik:

Bogurodzica dziewica, Bogiem sławienia, Maryja!
Twego Syna, Gospodzina, Matko zwolena, Maryja,

Zyszczy nam, spuści nam. Kyryjeleison.

Twego dzieła Krzyciela, Bożycze,
 Uszłysz głosy, napełń myśli człowieka.
 Słysz modlitwę, jąż nosimy
 A dać raczy, jegoż prosimy:
 A na świecie zbożny pobyt,
 Po żywocie rajski przebyt. Kyryjeleison.³²

Litteraturen omkring *Bogurodzica* er meget omfattende, men diktets tilblivelsestid er ikke sikkert fastslått. Tradisjonen utpeker den hellige Adalbert (d. 997) som dets opphavsmann, men de fleste moderne forskere mener det er blitt til i det 12. eller 13. århundre. Mens man for den øvrige eldste polske religiøse diktning kan peke på latinske forbilder, lar det seg ikke gjøre å påvise tilsvarende direkte mønstre for *Bogurodzica*, selv om det kan konstateres slektskap med latinske hymner når det gjelder visse enkeltheter. Derimot kjenner man fra Bysants salmer som oppviser stor tematisk likhet med den polske hymnen. Dette har selvfølgelig gitt anledning til spekulasjoner, og det er ikke utenkelig at usedvanlige arkaismer som *Bogurodzica* og *dziela* (for *dla*) kan gå tilbake til det 10. eller 9. århundre og avspeile en kirkeslavisk påvirk-

³² Gudfødelske, jomfru, du Gud-ærede Maria! / Vinn du for oss og send oss, / Utvalgte moder, Maria, din Sønn, vår Herre. Kyrie eleison. // For din Døpers skyld, o Guds sønn, / Hør menneskenes bønn, oppfyll deres ønsker. / Lytt til den bønn vi bærer frem, / Og verdiges å gi oss hva vi ber om: / I verden et lykkelig levnet, / Etter døden opphold i paradís. Kyrie eleison.

ning som på denne tid strålte ut fra det stormähriske rike. En interessant teori er fremsatt av Julian Krzyżanowski, som antar at *Bogurodzica* er diktet på Władysław Jagiełłos tid, muligens i forbindelse med hans kroning som polsk konge i 1386. De språklige merkverdigheter som diktet oppviser – dels ord som ikke ellers er belagt, dels avvikende, «upolske» lydlige foreteelser, som gjerne har vært forklart som bohemismer – kan i så fall tilbakeføres til østslavisk påvirkning og gjenspeiler antagelig Jagiełłos egen språkbruk.

Ikke særlig mye yngre enn *Bogurodzica* er øyensynlig de to påskesalmene *Przez Twe święte zmartwychwstanie* (Ved din hellige oppstandelse) og *Chrystus z martwych wstał je* (Kristus oppstod fra de døde). Den sistnevnte er en oversettelse av den latinske hymnen *Christe, surrexisti* (Kristus, du er oppstanden) og har overtatt dennes metrum (trokéisk seksstavelsesvers).

Fra ca. 1420 er det bevart en polsk gjendiktning av den pasjonssalmen som på latin begynner slik:

Patris sapientia, Veritas divina,
Christus Iesus captus est hora matutina.

Første strofe lyder på polsk (metret er trokéisk trettentstavelsesvers, «trzynastozgłoskowiec»):

Jezus Chrystus, Bóg-człowiek, mądrość Ojca swego,
Po czwartkowej wieczery czasu jutrzennego
Gdy się modlił w ogrodzie Ojcu Bogu swemu,
Zdradzony, jęł i wydan jest ludu żydowskiemu.³³

³³ Jesus Kristus, Gud og mann, og sin Faders visdom, / Etter torsdags

Fra annen halvdel av 1400-tallet stammer de såkalte *Pieśni Łysogórskie*, som omfatter fire Maria-salmer og en Jesus-hymne. Særlig kjent og avholdt er det første diktet i samlingen, der Maria, stående ved korsets fot, tolker sin dype kummer og kvide i gripende strofer av stor poetisk skjønnhet. Lamentasjonene har et sterkt folkelig preg i ordvalg og stil, som kan lede tanken hen på kvinnenes veklager i likferder på landsbygda i Polen:

O aniele Gabryjele,
 Gdzie jest ono twe wiesiele,
 Cóżeś mi obiecał tako barzo wiele,
 A rzekący: Panno, pełna jeś miłości...
 A ja pełna smutku i żalości,
 Sprochniało we mnie ciało i moje wszystkie kości.³⁴

Dette kvedet, som gjerne går under navnet *Żale Matki Boskiej pod krzyżem*, levde ennå i slutten av det 19. århundre på folkemunne i Øvre Schlesien.

Av en viss Maciej z Raciąża finnes det bevart en lang bebudelseshymne, *Piesn o Zwiastowaniu*. Teksten er åpenbart svært forvansket, slik at man bare stykkevis kan få inntrykk av den opprinnelige ordlydens skjønnhet. Slik skildrer Maciej Guds Moders fagerhet:

Ani lilija białością,
 Czerwona róża krasnością,

nattverdsmål i den årle morgen, / Medens han i haven bad til sin Gud og Fader, / Fanget ble ved svik og gitt i jødefolkets vold.

³⁴ Å, du engel Gabriel, Hvor er nu det lykkevell / Som du lovet meg fra gry til kveld, / Da du sagde: «Jomfru, full av nåde...» / Full av smerte er jeg overmåde, / Intet kan på kroppens verk bot og bedring råde.

Ani nardus swą wonnością,
Zamorski kwiat swą drogością
Maryjej się równa.³⁵

En betydelig innsats for å utvikle den religiøse poesi på morsmålet gjorde i den annen halvdel av det 15. århundre en gruppe bernhardinermunker, med Ladysław z Gielnowa i spissen. Ladysław (d. 1505) er den første polske dikter vi med sikkerhet kan identifisere, og hvis biografi vi har et visst kjennskap til. Han trådte inn i ordenen i 1462, ble valgt til høye tillitsverv og nøy stort ry i samtiden som predikant. Meget populær ble raskt hans *Żołtarz Jezusów* (Jesus-psalter), en syklus versifiserte pasjonsbetraktninger, skrevet i 1488 og utgitt i 1558 under tittelen *Pieśń o Bożym umęczeniu* (En sang om Herrens martyrium). Verket foreligger også i en noenlunde samtidig tsjekkisk versjon, og det har vært reist spørsmål om hvilken formning som er eldst – den polske eller den tsjekkiske. Skjønt Ladysławs beatifikasjonsakter nevner «cantilena a beato patre Ladislao Gielniovio composita», fremsatte professor St. Dobrzycki ved århundreskiftet den formodning av Ladysławs innsats hadde innskrenket seg til å oversette pasjonselegiene fra tsjekkisk til polsk. Mot dette synspunkt tok professor Brückner til motmæle og søkte å vise at *Żołtarz Jezusów* opprinnelig var avfattet på polsk, men meget tidlig måtte være blitt oversatt til tsjekkisk.

³⁵ Hverken liljen med sin hvithet, / Rosen blussende av rødme, / Nardus med sin skjønn duft, / Eller fager fremmed blom / Kan seg med Maria måle.

Brückners oppfatning turde i dag være alment akseptert.

At Dobrzycki antok at den tsjekkiske versjonen var den opphavlige, var for så vidt ikke så merkelig. Oftest gikk jo nemlig påvirkningen fra syd mot nord, med tsjekkerne som givere og polakkene som mottagere. Av tydelig tsjekkisk proveniens er således *Legenda o Św. Doroce*, som ble funnet av professor Brückner på siste side av en latinsk kodeks med søndagsprekener av Jacobus de Voragine. Legenden, som er nedtegnet omkring 1420, forteller i temmelig primitive vers om helgeninnens martyrium, hennes standhaftighet under pinslene, hennes gudhengivne død og underet med eplene og rosene fra Paradisets have, som fikk skriveren Theophilus til å omvende seg (innholdet stemmer med det som berettes om St. Dorothea i tillegget til *Legenda aurea*, jf. Th. Graesses utgave av *Legenda aurea*, 1890, s. 910). Eiendommelig er språket – en besynderlig blanding av polsk og tsjekkisk med hyppig bruk av gamle imperfektums- og aoristformer. Legenden er kjent fra tsjekkisk område i flere redaksjoner, men ingen av dem viser ifølge Brückner full overensstemmelse med den polske versjonen, selv om de står den nær og hjelper til å oppklare forskjellige tvilsomme og forvanskede passasjer i den.

Nedskrevet noen tiår senere er *Legenda o Św. Aleksym*. Den forteller livshistorien til den hl. Alexius, den edle romerske yngling som tok avskjed med sin brud på selve bryllupsnatten etter å ha gitt henne ringen tilbake og formant henne til et kyskt levnet, og så drog til Østen, der han i sytten år levde som tigger, hvoretter han kom hjem

og tilbrakte ytterligere sytten år i usle kår ved sin fars hus uten å bli gjenkjent av noen. Denne legenden vant stor utbredelse og popularitet i middelalderen, selv om den ekstreme askese den forkynner, synes å ha mer til felles med orientalsk enn med vesterlandsk munkeliv. Den finnes bevart i forskjellige versjoner på en rekke språk. Fra det 11. århundre har man f.eks. et gammelfransk Alexius-kvad, formodentlig forfattet av en normannisk geistlig – et av de eldste overleverte gammelfranske litteraturminnesmerker av betydelig kunstnerisk verdi.

Det polske Alexius-diktet foreligger i en avskrift Brückner betegner som «schauderhaft schlecht». Den består av seks ark som inneholder teksten frem til v. 241, nedtegnet med gotisk minuskel, uten oppdeling i vers eller strofer, og uten bruk av noen som helst skilletegn. Forfatteren har øyensynlig bygget på flere latinske og muligens tyske forbilder, og diktet synes således ikke å være noen direkte oversettelse. Metret er et nokså stereotyp åttestavellesvers, bare nå og da avbrutt av linjer med avvikende stavellesantall (bl.a. ved vendepunkter i beretningen). Rimene er ofte ikke mer enn assonanser, og fremstillingen hever seg sjelden over den tørre oppregning av begivenheter.

Den poesi på polsk som vi hittil har behandlet, har utelukkende vært av liturgisk-oppbyggelig art. Interessant lys over tidens religiøse gjæring og uro kaster Jędrzej Galkas Wiclif-kvad fra ca. 1449. Forfatteren, som var karnik i Kraków og professor ved universitetet, måtte i 1449 flykte fra byen da det kom opp at han hadde skrevet av den engelske reformatorens skrifter i agitatorisk øye-

med. Han fant et fristed hos hertugen av Opole. Herfra sendte han universitetet og Kraków-bispen glødende forsvarsbrev, hvor han foruten å forfekte Wiclifs dogmatiske og filosofiske anskuelse også gjentok hans flengende kritikk av Kirkens timelige makt og pavens supremati. Til ett av disse brevene føyde han den berømte *cantilena vulgaris*, der han priser mester Wiclif:

jemuż nie równego
mistrza pogańskiego
i krzescijańskiego,
ani bedzie więcszego
az do dnia sądnego³⁶

og angriper prestene som skjuler sannheten for almuen:

prawdę popi tają,
iżę się jej lękają,
leż pospólstwu bają³⁷

Til grenseområdet mellom religiøs og verdslig poesi hører det betydeligste verk i det 15. århundres polske diktning – *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią* (Mester Polykarps samtale med døden) eller *De Morte prologus*, som den også kalles. Denne ca. 500 linjer lange moralsk-diadaktiske dialogen, som er skrevet i åttestavelsesvers uten oppdeling i strofer, er ikke bare et kraftig *memento mori*, men også et fargerikt, levende samtidsbilde med fornøyelige satiriske utfall mot de forskjelligste stender.

³⁶ som hverken i kristne land / eller hos hedensk tyrann / eier sin likemann; / større enn alle er han / til tidenes rand.

³⁷ popene sannheten gjemmer / ti den dem såre skremmer / med skrøner de almuen temmer.

Diktet innledes med en påkallelse av Gud og bønn om hans hjelp ved avfattelsen av verket, som skal tjene

Ku twej fały rozmnożeniu,
Ku ludzkiemu polepszeniu.³⁸

Deretter følger en apostrofe til tilhørere og lesere, som oppfordres til å ta lærdom av det som skal fortelles. Med l. 19 begynner så den egentlige beretning. Polykarp, en stor vismann, har bedt om å få se Døden i dens sanne skikkelse, og da han en dag etter gudstjenesten blir værende igjen i kirken, fordypet i bønn, går hans ønske i oppfyllelse. Døden viser seg for ham i skikkelse av

[...] człowieka nagiego
Przyrodzenia niewieściego,
Obraza wielmi szkaradnego,
Łoktuszą przepasanego³⁹

Ansiktet er gulblekt, nesetippen er falt av, øynene væsker og munnen mangler lepper.

Til å begynne med er Polykarp vettskremt, men Døden beroliger ham – den er ikke kommet for å hente ham, men for å vise seg for ham i henhold til hans eget ønske. Etterhvert kommer Magisteren til hektene igjen. Han svarer Døden og ber den legge fra seg ljaen mens den snakker med ham. Men det er Døden slett ikke villig til:

Tegom uczynić nie gotowa;

³⁸ Deg Herre til pris og ære, / Min neste til sannhets lære

³⁹ [...] en kvinne / Naken til bare skinnet / Av fremtoning såre stygg / Med et laken tullet om rygg

Dzirzę kosę na reistrze,
Siekę doktory i mistrze,
Zawždy ją gotową noszę⁴⁰

Magisteren spør nå om når Døden ble født, og om hvem som var dens foreldre. Døden forklarer at den ble unnfanget ved syndefallet og var i det eplet som Eva gav Adam. Magisteren vil videre vite hva Døden har imot menneskene, siden den alltid streber dem etter livet. Han for sin del, sier han, ville gjerne bringe Døden en gave, hvis det kunne blidgjøre den:

Dałbych dobry kolacz upiec,
Bych mógł przed tobą uciec⁴¹

Men Døden ber ham bryskt om å holde sine foræringer for seg selv – den slags tjener bare til å oppirre den. Den forklarer at Skaperen har gitt den i makt å slå i hjel både natt og dag, i øst og vest, i nord og sør, og at den røkter sin dont med velbehag:

Toć me nawiecsze wiesiele,
Gdy mam morzyć żywych wiele⁴²

Alle mennesker er underlagt dens velde: unge så vel som gamle, friske så vel som syke, filosofer så vel som tåper. Døden har beseiret Goliat, Annas og Kaifas, og har vist seg som Salomons, Absalons, Samsons og Didrik av Berns overmann. Bare én gang fikk den skjemt ljàen. Det var da

⁴⁰ Forgiveves, mester, er din møye. / Ingen vil jeg deri føye, / Ljàen holder jeg stedse på, / Doktorer og lærde den legger på strå

⁴¹ Kaker gode jeg skulle deg by, / Blott jeg kunne ifra deg fly

⁴² Det er for meg den beste sold / Når jeg får tusner i min vold

den tok livet av Kristus, som etter tre dager forlot dødsriket og gjenoppstod.

Magisteren innvender mot denne Dødens oppregning, som ikke er fri for selvskryt, at han ikke forstår hvor Døden skal gjøre av seg når den har tatt livet av hele menneskeheten:

Wzdyc̄ trzeba ludzkiej przyjaźni,
By cię zgrzeli w swojej łaźni,
Aby się w niej napociła,
Gdyby się urobiła,
A potem lepiej czyniła⁴³

Døden misbilliger imidlertid sterkt hans ubetimelige avbrytelse, og svarer barskt:

Czemu sie tako z rzeczą wciekasz,
Snać tu jutra nie doczekasz!
Mówisz mi to tako śmieie
Utnęć szyję i w kościele!⁴⁴

Polykarp må begripe at Døden ikke kjærer seg det ringeste om rikdom, kostbare klær og god mat – alt det som menneskene finner behag i. Tvert om:

W grzechu się ludzkiem kocham,
A tego nigdy nie przeniecham⁴⁵

⁴³ Også du har vennskap nodig, / Trenger dens bad når du er mødig, / At du deri kan svette, / Kvege lemmene trette, / Etter ditt strev deg tvette

⁴⁴ For dette skal du unngjelde, / Fluks jeg deg nu mon felle, / Hvi turrer du meg så såre? / Lenges du mon til din bære

⁴⁵ Menneskers synd er min største glede, / Den volder meg aldri lede

Alle slags mennesker meier den ustraffet ned: kanniker og øglade sogneprester med dissehake, høkere og hestehandlere, fine damer og feite madammer, mordere og råtamper, jomfruer, enker og gifte koner, peblinger og hoffsinder, riddere og krigsmenn – hver eneste en er de er Dødens sikre bytte.

Magisteren spør hva som i så fall er vitsen med å tilkalle leger, når de allikevel ikke kan frelse fra Dødens makt, og får til svar at alle leger er humbugmakere. Tinkturene og utkokene deres hjelper ikke det minste, men de får lov til å ture frem med sin svindelgeskjeft inntil Dødens time slår – da står de håndfalne og kommer ingen vei med sin urtevisdom. Etter denne bredside mot legestanden – muligens ikke helt ubegrunnet, hvis vi skal tro arabiske legers beretninger om nivået i middelalderens europeiske medisin – kommer Døden med et utfall mot dommere som tar imot bestikkelser og gjør forskjell på folk når de dømmer.

Magisteren stiller nå Døden et nytt spørsmål. Han vil vite om det er mulig å gjemme seg for Døden, eller stenge den ute med sterke murer. Døden svarer:

Chcesz-li tego skosztować,
Dam ci się w żelezie skować
I też w ziemię zakopać,
Ale cię pewno potrzepię,
Jedno sobie kosę sklepię⁴⁶

⁴⁶ Hvis du vil den slags friste, / Så gjem deg i jernkledd kiste / Og grav deg i jorden ned, / Allikevel skal du få se: / Min ljà gir deg ikke fred

Enhver skapning blir til slutt felt av Dødens ljà – den finner veien til revens dypeste hule og innhenter rådyret i spranget. På samme måte hjemsøker den menneskene uten persons anseelse. Heller ikke geistligheten slipper unna – kardinaler og biskoper, suffraganer og kanniker, munk og abbeder må alle før eller senere gå i Dødens hårde skole.

Noen er det allikevel som ikke behøver å frykte Dødens komme. Det er de gode klosterfolk – de som har holdt sine løfter:

Dobrzy mniszy się nie boją,
Którzy żywot dobry mają;
Acz mą kosę poznają
Ale się jej nie lękają⁴⁷

Den gode, rettskafne ordensbror taper ikke noe ved å dø, tvert om: han flyttes fra denne jordiske jammerdal opp til himmelens gleder. En enkel, from munk farer beneste veien til himmerik når han utånder; ingen kommer dit sikrere enn han. På jorden har han vært foraktet av alle og spottet av denne verdens kloke, men ved dommen på den ytterste dag skal det vise seg at Guds lønn er stor.

Annerledes er det med de dårlige munk – de som rømmer fra klosteret for å gi seg denne verdens gleder i vold. Noe verre enn en slik munk som har fått lopper i blodet, finnes ikke. Ingen kan stagge ham, alt blander han seg borti. Døden har sin fulle hyre med å få innhentet

⁴⁷ Gode munk aldri bever, / Ti med Gud i pakt de lever; / Om de enn blir ljàens fangst, / De kjenner ingensinne angst

ham, men når han omsider har ham fatt, overlater han ham til djevlene.

Den bevarte polske versjonen av dette middelalderdiktet ender med at magisteren spør hvordan det går de rene jomfruer i det hinsidige. Døden svarer med et motspørsmål: har ikke Polykarp lest helgenbiografiene?

Slutten, som mangler i det polske håndskriftet, finnes overlevert i en russisk oversettelse fra sist på 1500-tallet. Magisteren spør her hvor Døden vil være på dommedag, og får vite at han vil skjule seg, etter først å ha drevet de fordømte til helvete, for når de fortapte senere roper på ham og ber om å bli befridd for de kvaler de lider, har han ikke lov til å gjøre slutt på pinslene.

Oppslaget til *De Morte prologus* er et motiv som stadig går igjen i middelalderen, både i prekener og i forskjellig slags dikterisk utformning. Utgangspunktet for det polske diktet synes å være en latinsk prosadialog om dødens uavvendelighet, *Colloquium inter Mortem et magistrum Policarpum*. Herfra har den anonyme forfatter av *De Morte prologus* hentet ikke bare emnet, men også hovedpunktene i fremstillingen: beskrivelsen av Døden, av dens gru og dens makt, oppregningen av alle de mennesker og dyr som er undergitt dens velde, og den litt klossete disposisjonen, som ikke er fri for gjentakelser. Skildringene i det polske diktet er imidlertid langt mer utpenslet enn i den latinske dialogen, hvor Dødens tilsynekomst og utseende beskrives slik: «En dag ved den femte time, da messen var til ende, åpenbarte det seg for ham en såre bedrøvelig skikkelse. Den hadde et laken svøpt om lendene, så gusten og elendig ut og holdt

en fryktinngydende ljà i hånden. Den sa til ham: [...]» (Una die hora quinta post missam apparuit ei imago valde lamentabilis, cincta lintheo circa lumbos, valde pallida et miserabilis, tenens in manu falcastrum horribile, quae dixit ei: [...]). I den polske versjonen er en rekke detaljer og sammenligninger kommet til: Døden er en kvinne, ansiktet er gult og skinner som et barberbekken, nesetippen er falt av, øynene renner, den har et tørkle bundet om hodet «som en skakkkjeftet menneskeeter», munnen mangler lepper, den ruller med øynene osv. Den smidige og uttrykksfulle språkbehandlingen, rikdommen på synonymmer og ordspråksaktige vendinger og endelig den forholdsvis omhyggelige rimstrukturen synes, som Krzyżanowski sier, å peke mot en øvet dikterhånd. Hvem som har skrevet diktet, vet vi imidlertid ikke, men det er rimelig å gjette på at forfatteren må ha vært en geistlig, kanskje en munk. Kritikken mot Kirken er forholdsvis moderat, og innskrenker seg til fordømmelse av utglidninger blant klosterfolk og sognegeistlighet, uten brodd mot systemet som sådant.

De Morte prologus er overlevert i et manuskript fra 1400-tallet som inntil den annen verdenskrig ble oppbevart i domkapitelbiblioteket i Płock, men nå er forsvunnet. Det samme håndskrift inneholder også *Skarga umierajcego* (Den døendes klage), et langt kortere dikt (på ca. 100 linjer) over et lignende emne. Verse målet er det samme som i *De Morte prologus*, men teksten er inndelt i 23 strofer à fire linjer. Rimstrukturen er aabb, og begynnelsesbokstavene i strofene er ordnet i alfabetisk rekkefølge: Ach[...]; Byłem[...]; Com[...]; Dziatki[...]. osv.

Diktets jeg ligger på dødsleiet. Om et øyeblikk skal hans sjel forlate legemet for å begi seg over i det ukjente, skremmende rike som venter hinsides. Martret av samvittighetskvaler klager den døende over at han har forspilt sin ungdom og kastet bort sin manndom. Uten tanke på sin sjels frelse har han hengitt seg til jordiske fornøyelser og strebet etter å forøke sitt gods. Nå er øyeblikket kommet da han skal skilles fra alt dette for evig tid:

To mi wszystko opuścici,
Na wieki się nie wrócici⁴⁸

Rundt hans leie står slekt og familie gråtende samlet, men heller ikke her øyner han annet enn falskhet og uekthet:

Dziatki z matką narzekają
Bracia mię rzkomo żałują
Ku jimieniu przymierzają,
Na mą duszą nic nie dbają⁴⁹

I den *psychomachia* som nå utkjempes, gripes hans sjel av fortvilelse. Hva har han å vise til å regnskapets stund når

Bog sie liczby upomina,
Diabet na grzechy wspomina⁵⁰

Ved sengen ser han de onde ånder stå ferdige, og i et glimt aner han allerede helvetes kvaler. Han gripes av den

⁴⁸ Alt er for meg nu omme, / Vil aldri tilbake komme

⁴⁹ Barna jamrer med sin mor, / Brødrene skrømter en sorg så stor, / Kun om mitt gull de seg kjære, / Enser ei sjelens kvaler svære

⁵⁰ Vårherre lar høre sin røst, / Djevlen minner om mine brøst

ytterste dødsangst, hjertet dunker som en hammer og sjelen kryper sammen i sitt skjul og våger ikke å fly ut, for den ser himmelen stengt, men helvetes porter åpne. I de følgende fem strofer henvender den døende seg til sjelen. Han minner den om at den er det dyrebarest av alt på jord, og ber den komme i hu hva den lovt ved dåpen, da den avsvor djevelen og alt hans vesen. Nå er det bare én redning – den må tilkalle en prest, så den kan få skriftet sine synder og motta vandringsbrødet og den siste olje, etter først å ha beskikket sitt hus, dvs. etter å ha overantvordet sitt gods til barna, betalt sine skyldnere til siste hvid og bedt alle den har gjort urett, om tilgivelse. Diktet munner ut i en påkallelse av Kristus med bønn om nåde og en formaning til de omkringstående:

Zażycieź mi świecekę ale,
Moji mili przyjaciele!
Dusza jidzie z krwawym potem;
Co mi dzisia, to wam potem. Amen.⁵¹

En eldre redaksjon av diktet enn den som finnes i det nå tapte Płock-håndskriftet, foreligger i den såkalte Breslau-tekst (utgitt av Nehring i 1893). Kvadet er der formet som en samtale mellom sjelen, de omkringstående og en engel.

Skarga umierającego finnes også i en tsjekkisk versjon, *O rozdělení duše s tělem* (Om sjelens adskillelse fra kroppen). Ifølge prof. Dobrzycki er det polske diktet rett og slett en bearbeidelse av det tsjekkiske. En del bohemismer i den

⁵¹ Se til I en kjerte for meg tenner, / Mine elskeligste venner! / Sjelen utfarer med kvide så såre, / eder det samme times ad åre. Amen.

polske teksten, særlig i Breslau-redaksjonen, kan tyde på at han har rett (*kam* for *gdzie*, *mylostywy* for *miłościwy*, *czelo* for *cialo*, samt rim av typen *głupi – skąpy*).

På den annen side er de polske opptegnelsene av diktet eldre enn de eldste tsjekkiske, som stammer fra det 16. århundre, og prof. Vrtel-Wierczyński mener derfor at spørsmålet ikke sikkert lar seg avgjøre.

Et overveiende moraliserende-oppbyggelig sikte har også de såkalte *Pieśni Sandormierzanina*, nedtegnet omkring midten av 1400-tallet. Versemålet er octosyllabus med overveiende parvise rim.

Den første av de to sangene tar i 21 firelinjede strofer for seg Kristi syv ord på korset og føyer til hvert av dem en passende belæring og formaning. Til dette knyttes så, til skrekk og advarsel for forvorpne og ryggesløse sjeler, en gruoppvekkende historie om en uheldig terningspiller som i sin ergrelse over å ha tapt forbanner Gud og til straff fluks blir hentet av djevlene og brakt til helvete, hvor det ikke hjelper om han slå aldri så mange «dryje» (treere). Sangen munner ut i en bønn til Jesus om at han må bevare oss fra fortapelsen og nådig forunne oss en salig bortferd fra denne verden.

Den andre sangen, som består av 20 strofer, hver på fem linjer, handler om Herrens vrede. For deres overtreders skyld straffer Gud menneskens barn med sult og sott, med sverd og ild. Men først og fremst refser han «*ludzi nieczyste, pyszne i kostarze*» (de ukyske, botferdige og spillegale), og dem som han finner «*w wątlej wierze*» (skrøpelige i troen). Som eksempler på utslag av Guds vrede nevnes jødernes ørkenvandring, Jerusalems

ødeleggelse, Hannibals seire over romerne, beleiringen av Troja, hvor seksten konger måtte bøte for «hin fordømte bolerske» Helenas skyld, og endelig tataroverfallet på Sandomierz i 1259, som skildres noe mer inngående, åpenbart med støtte i beretningen om denne begivenhet i *Rocznik Świętokrzyski*. Deretter følger en oppfordring til å vende om og forbedre seg, og en bønn til Kristus om at han må verdiges å se til sine tjenere og skjenke dem et salig levnet, et velsignet endelikt og del i himmerikes gleder. I sluttstrofen meddeler den navnløse forfatter sin hensikt med diktet:

Ten, który te piosnkę jest złożył,
Ku czci, chwale Twej, Chryste, ja wyłożył⁵²

og ber Gud gi ham adgang til den himmelske herlighet

Boć był Twoim kapłanem⁵³

hvoretter han slutter med en apostrofe til tilhørere eller lesere:

Na ostatku rzecz wszyscy: Amen.⁵⁴

Den diktning på polsk som vi hittil har behandlet, har uten unntak hatt et religiøst tilsnitt. Det finnes imidlertid også enkelte bevarte dikt av rent verdslig karakter, selv om den oppbyggelige poesien er i sterk overvekt.

Inn i tidens sosiale og klassemessige konflikter fører diktet om hvordan Andrzej Tęczyński kom av dage. Bak-

⁵² Den som sangen satte sammen, / Gjorde det, Krist, deg til pris og gammen

⁵³ Ti din prest han var for visst

⁵⁴ Til beslutning siger alle: Amen.

grunnen for det er det blodige utfallet av en tvist i 1461 mellom Wojnicz-kastellanen Tęczyński og en av Krakóws våpensmeder om en rustning som kastellanen hadde levert til reparasjon. Han røk uklar med håndverkeren om prisen, og det endte med at han selv og svennene hans dengte den arme sverdfeieren så grundig at denne måtte bæres hjem, blodig og bevisstløs. Nyheten om slagsmålet spredte seg med lynets hastighet, og det oppstod den rene lynchjstemning blant byborgerne. Tęczyński, som ante uråd, søkte tilflukt i fransiskanerkirkens sakristi, men den opphissede folkemengden trengte seg inn og drepte ham uten å ense at den befant seg på hellig grunn. Straffen ble hard. Seks av borgerne måtte i henhold til dom avsagt av riksdagen legge hodet på blokken for å tilfredsstille adelen, som var oppbrakt over denne eksempelløse frekkhet og oppsetsighet.

Forfatteren av det ganske korte diktet, som med sin klossete versteknikk neppe kan sies å ha synderlig litterær verdi, gir utløp for sin harme over Kraków-borgernes forvornhet som har fått dem til å slå i hjel «pana swego, wielkiego chorągiewnego» (sin herre, den store merkesmann). Drapsmennene omtales foraktelig som «chłopi» (bønder), som ikke engang er verd sitt offers lillefinger. Poeten konstaterer med tilfredshet at seks har måttet bøte med livet for ugjerningen, og slutter med å lovprise og nedbe Guds velsignelse over den dreptes bror og sønn for deres hevn over misdederne.

Under en mindre blodig, til dels humoristisk synsvinkel fremtrer klassekonflikten i *Satyra na leniwych chłopów* (Satire over late bønder), en versifisert klage over leilen-

dingenes utspekulerthet når det gjelder å snyte herremannen for det pliktarbeid de skylder ham. Det lir langt på dag før de får somlet seg av gårde, og oksene de spenner for, er det skrøpeligste beist de kan finne. Rett som det er, stanser de opp og later som de må vøle ploget. Hvis herremannen kommer for å se til arbeidet, pløyer de så det bare står etter, men ikke før har han snudd ryggen til, så sluntrer de unna igjen. Under påskudd av å skulle se etter emne til noe på ploget som er gått sund, renner de til skogs og legger seg til å sove under en busk. Diktet slutter med en motvillig anerkjennelse av bondens evne til forstillelse:

Mnimać każdy człowiek prawie,
By był prostak na postawie,
Boć się zda jako prawy wołek,
Alic jest chytry pacholek.⁵⁵

Fra begynnelsen av 1400-tallet stammer et dikt med belærende sikte – *Wiersz Słoty o zachowaniu się przy stole* (Słotas dikt om bordskikk). Innholdsmessig plasserer det seg i en genre som den gang var meget utbredt, nemlig i det man kunne kalle «takt-og-tone-poesien». Hit hører den i samtiden meget populære *Phagifacetus* (den pentspisende), Frovinus' tidligere nevnte *Antigameratus* og en rekke forskjellige dikt på fransk, italiensk, tysk, tsjekkisk og andre folkespråk.

Diktet åpner, tradisjonen tro, med en anropelse av Gud og bønn om hans hjelp til å kvede noe «o chlebowym

⁵⁵ Med rette mener hver mann / Hans enfoldighet er ikke sann, / For om han tykkes en stut, / Så pønser han skjelmsstykker ut

stole» (om matbordet), og fortsetter så med en beskrivelse av «chlebowy stół», dets overflod og gleder, dets nytte og betydning. Dernest dadles forskjellige former for dårlig bordskikk. Man skal ikke ete grådig eller fylle skålen sin til randen eller strekke seg forbi sine bordfeller for å snappe til seg en lekkerbiskken, og når man setter seg, skal man akte på hvor ens rette plass er, så man slipper å lide den tort å måtte flytte seg hvis det senere skulle komme en som etter sin rang eller verdighet har krav på den plassen man har inntatt. Forfatteren henvender så (l. 72) til det smukke kjønn og innprenter at de skal skjære maten i små stykker. Denne formaningen danner overgangen til det som er diktets annet hovedanliggende – en lovprisning av kvinnene, både de gifte koner og jomfrue, siden det «przed wami nicz lepszego nie» (enn eder intet bedre gives):

Boć jest korona czsna pani;
Przepaść by mu, kto ją gani⁵⁶

Guds Moder har skjenket kvinnene den makt at fyrstene reiser seg for dem og viser dem stor heder:

Boć paniami stoji wiesiele,
Jego jest na swiecie wiele
I od nich wszystkę dobroć mamy.⁵⁷

Dikteren ber om at «ktokolwiek czci żeńską twarz» (hver den som ærer et kvinneansikt) må få sin lønn av jomfru

⁵⁶ Ti en krone er hver tuktig mø, / Hvo det ei ser, gid han må dø

⁵⁷ Ti kvinnene skyldes gleden / Som stedse forjager leden, / Alt godt har vi dem å takke

Maria, at hun må ta ham i sin tjeneste og bevare ham for dødssynd og en hastig bortgang. Til slutt kommer så etter tidens skikk forfattersignaturen i form av en ny påkallelse av Herren:

Też, miły Gospodnie mój,
Słota, grzeszny sługa Twój,
Prosi za to Twej miłości,
Udziel nam wszem Swej radości⁵⁸

I hvilken grad Słota er original, lar seg vanskelig bedømme. Sannsynligvis har han vært inspirert av andre frembringelser om samme emne (bl.a. muligens av en latinsk tekst fra det 13. århundre, som senere ble bearbejdet på fransk, provensalsk og italiensk). I lovprisningen av det smukke kjønn, hvor forfatteren henvender seg til «rycerze» og «panosze», fornemmes et ekko av den vest-europeiske ridderkulturens kvinneyndyrkelse. Noe direkte forbilde for diktet har det imidlertid ikke lyktes å påvise. Både komposisjon, stil og versifikasjon er temmelig primitive.

Et rendyrket eksempel på didaktisk poesi er Jakub Parkoszowic' versifiserte rettskrivningsregler, *Obiecado*, skrevet i 1440 som et tillegg til hans traktat på latin om en reform av den polske ortografi. Det 34 vers lange diktet har ingen kunstneriske pretensjoner, og en nærmere omtale av innholdet hører hjemme i språkhistorien.

Av erotisk poesi er så å si intet bevart. Det lille som finnes, er for det meste bruddstykker og løsrevne linjer

⁵⁸ Også Słota, Herre stor, / Minst i dine tjeneres kor, / Ber at du må deg miskunne, / Din glede oss nådig forunne

som avskriverne av prekentekster, kanoniske statutter, lovsamlinger, rettsoppteignelser og annet seriøst stoff har kortet tiden med å rable ned. Dessuten er det overlevert et par kjærlighetsbrev på vers. Når det gjelder det lengste av dem, er imidlertid tidfestingen omstridt, idet enkelte mener at det stammer fra 1500-tallet.

De såkalte *cantilenae inhonestae*, som sikkert ble ivrig dyrket av tidens vaganter og skolarer når de var samlet i lystig lag, er representert ved en vise nedtegnet i begynnelsen av 1400-tallet. Den åpner med ordene:

Chcym na pannu żałować,
Nie chciała mi trochy dać
Memu koni owśa⁵⁹

Av fortsettelsen fremgår det at den motstand fra frøkenens side som dikteren innledningsvis klager over, slett ikke var så alvorlig ment. Den gunst hun viser sin tilbeder, er skildret i ganske drastiske ordelag, med bibeholdelse av den samme folkelige metaforikk som i de siterte åpningslinjer. Teksten til denne visen er kraftig overstrøket med blekk, men lar seg allikevel uten vanskelighet tyde.

I det foregående har vi flere ganger streift spørsmål vedrørende versemål og versteknikk, og bl.a. omtalt åttestavelsesverset. Før vi gjør oss ferdige med behandlingen av poesien, bør det understrekes at vi i middelalderen gjennomgående ikke har med konsekvent syllabisme å gjøre. Avvikene fra åttestavelsesverset er tallrike – i *Legenda o Św. Aleksym* finner vi linjer med både 7, 10, 12

⁵⁹ En frøken vil jeg klage på, / Hun unte ei min hest å få / Det minste grann av havre

og 16 stavelser. Det avgjørende for versstrukturen er altså ikke stavelsesantallet, men intonasjon og setningsføyning. Hvert vers består av en setning (undertiden også av flere setninger, som i diktet om Tęczyńskis ende-
likt), og versbinding (enjambement) forekommer ikke. I polsk terminologi kalles denne verstypen for «wiersz zdaniowy». Siden verset ikke er syllabisk, får rimet større betydning som klausulmarkør enn det ville hatt dersom stavelsestallet lå fast. I stor monn dreier det seg om såkalte «grammatiske rim», som senere til dels har fått et dårlig ord på seg og ofte foraktelig betegnes som «rymy częstochowskie». I middelalderen ble imidlertid slike rim på ingen måte sett på som mindreverdige – tvert om: man betraktet det som elegant å la versene munne ut i likelydende verb- og substantivendelser (det som i retorikken kalles *similiter desinens* og *similiter cadens*).

IX

Middelalderens utgang og etterslett

Middelalderen i åndsliv og litteratur fortsatte å eksistere også etter 1500. Perioden frem til Zygmunt den gamles død (1548) var et tidehvert da den ennå levende og virksomme arv fra middelalderen etterhvert mer og mer ble fortrent av de nye litterære og åndelige strømninger hvis utgangspunkt må søkes omkring midten av 1400-tallet og til dels enda lenger tilbake. Det er derfor naturlig å avslutte vår fremstilling med et utblikk over den del av 1500-tallslitteraturen som har sin røtter og forutsetninger i middelalderen.

Når vi runder århundreskiftet og kommer inn på 1500-tallet, begynner bildet av litteraturen snart å bli adskillig mer uoversiktlig enn vi hittil har vært vant til. Først og fremst stiger antallet av skrifter voldsomt. Grunnen til det er selvfølgelig i første rekke oppfinnelsen av boktrykkerkunsten, som kom til Polen forholdsvis tidlig. Allerede i 1473-74 opprettet K. Straube et trykkeri i Kraków. Den første boken fra hans presse var et *Calendarium anni currentis*. Ikke lenge etter ble det åpnet officiner også i Wrocław (Breslau) og Danzig. Etter 1505 skyter bokutgivelsen virkelig fart, og en rekke nye trykkerier gror opp,

først og fremst i Kraków. Den første av de *impressores* som på denne tiden flyttet fra Tyskland til Polen (antagelig hovedsakelig av økonomiske grunner), var Johann (Jan) Haller. Han fikk snart følge av andre – Hieronim Wietor, Scharffenbergene og Florian Ungler, for å nevne noen av de viktigste. Til å begynne med trykte de kirkelige bøker, lovsamlinger, skolebøker og almanakker. Men det varte ikke lenge før de også begynte å forlegge skjønnlitteratur. Den viste seg å bli en minst like god inntektskilde som fag- og faktalitteraturen, selv om forordene til de første polske bøker vitner om at det tok sin tid å overvinne polakkenes fordommer mot morsmålet. Så sent som i 1542 skriver forleggeren Hieronim Wietor (i fortalen til Erasmus av Rotterdams *Księgi, które zową język*): «Będać ja wmięszkanem, a nie urodzonym Polakiem, nie mogę się temu wydziwić, gdyż wszelki inny naród język swój przyrodzony miłuje, szyrzy, krasuje i polewuje, czemu sam polski naród swem gardzi i brząka, który mógłby iście, jako ja słyszę, obfityścią i krasomową z każdym innem porównać. Ile ja rozumieć mogę z ludzi, z którymi czasem o tem mawiam, nie jest inna przyczyna tego, jedno przyrodzenie polskie, które ku obcem a postronnem obyczajom, sprawom, ludziom i językom skłonniejsze jest niżli ku swem własnem.»⁶⁰

⁶⁰ Siden jeg er innflytter, ikke innfødt polakk, kan jeg ikke noksom forundre meg over at det polske folk, mens jo enhver annen nasjon elsker, utbrer, forskjønner og polerer sitt språk, alene forakter og vanrøtter sitt modersmål, som etter hva jeg hører i rikdom og velklang visselig kan måle seg med et hvilket som helst annet. Så vidt jeg kan forstå på de mennesker med hvem jeg undertiden samtaler om dette,

Den første tekst som overhodet ble trykt på polsk, var Fadervår (Wrocław 1475). En god stund senere kom *Bogurodzica* på prent. Begge ble «imprimert» som polske innskudd i juridiske verker avfattet på latin (*Bogurodzica* i Hallers statelige folioutgave av Jan Łaskis *Commune inclyti Regni Poloniae privilegium*). Den første bok som i sin helhet var trykt på polsk, så dagens lys i 1513. Det var *Raj duszy* (Sjelens paradys) av Biernat z Lublina (Bernardus Lubliniensis). Størsteparten av verket er en oversettelse av en bønnebok, *Antidotarius Animae*, trykt i Strassburg i 1494. Biernats overføring til polsk er dyktig gjort og vitner om en velutviklet sans for morsmålets egenart. Det latinske «superabundantia pietatis» gjengir han således omskripende med «przenaszczodrsza oplwitość miłosierdzia», og «rex regum» oversetter han ikke med «krol królów», men med «król nad królmi», som utvilsomt klang både mer forståelig og mer polsk.

Bare et bruddstykke av *Raj duszy* er i behold. I likhet med de fleste polske bøker fra denne tiden, ble den bokstavelig talt lest i filler. Siden også tittelbladet er borte, er bestemmelsen av utgivelsesåret et resultat av møysommelige undersøkelser av papir, typografi, rettskrivning etc. At det er Biernat som har oversatt og bearbeidet boken, fremgår av en bemerkning av Jan Malecki i en polemikk han førte med Seklucjan om bruken av det allerede den gang temmelig foreldede relativpronom *jenże*. Malecki sier her: «Det [ord] forekommer i Sjelens have, den bok

gis der hertil ingen annen grunn enn det polske gemytt, som har større tilbøyelighet til fremmede og fjerne skikker, innretninger, mennesker og tungemål enn til sitt eget.

som sammen med Æsops fabler på vers og meget annet er blitt oversatt til polsk i vårt århundre av den første forfatter av polske bøker, den høylærde og overordentlig polskkyndige Biernat fra Lublin.»⁶¹

Det andre verket som Malecki nevner, *Æsops fabler*, går tilbake på et arbeid av en ukjent greker – en sammensmeltning av oldtidssagnene om den fiffige slaven Æsop og østerlandske overleveringer om den kloke Hikar eller Ahikar. I 1471 utkom det i Milano en latinsk oversettelse av denne greske kompilasjonen, besørget av humanisten Ranuccio d'Arezzo. Fra denne latinske utgaven stammer senere vesteuropeiske bearbeidelser på folkespråkene, deriblant også Biernats gjendiktning på polsk.

Żywot Ezopa Fryga (Frygeren Æsops levnet) faller i to deler. Første del, som er på 3144 vers, forteller om hvordan den usedvanlig stygge, men samtidig kloke og rådsnare Æsop, som er slave i Ammonium i Frygia, av Gud blir velsignet med veltalenhetens gave som takk for at han har hjulpet en omvandrende prest. Senere blir han solgt til en kjøpmann, som tar ham med seg til øya Samos, der filosofen Xantos kjøper ham. Æsop gjør at filosofen, som er en smule under tøffelen, får problemer med sin bedre halvdel, og han fører også ellers Xantos opp i forskjellige kjedelige situasjoner, først og fremst fordi han oppfatter alle sin herres ordrer bokstavelig. På den an-

⁶¹ Habes [hanc dictionem] in Hortulo animae, quem libellum et fabulas Aesopi in rythmos et multa alia in linguam Polonicam nostro saeculo vertit primus libellorum Polonicorum autor, vir doctissimus et lingua Polonica peritissimus, Bernardus a Lublin.

nen side redder han også ved sin kløkt Xantos ut av flere leie kniper. Da filosofen f.eks. i fylla har vært så lettsindig å vedde på at han skal greie å drikke havet tomt, er det Æsop som hiter på en utvei og forteller vismannen hva han skal gjøre:

Ksancie! Nie możesz zwyciężyć,
Ale możesz z tego wynieść;
Jedną tę drogę k temu wiem;
Postuchajże, żeć ją powiem:
Kiedyc sąpierz bedzie mowił,
Iżby mu swój ślub wypełnił,
Każ u morza stół przyprawić,
Nalewacza nagotowić.
A gdy się już ludzie zejda,
A tej rzeczy pilni będą,
Korczać wody z morza nabierz,
A mowiać tak, w ręku ji dzierz:
– Wy wszyscy, Samscy meżowie,
Tak ubodzy, jak panowie!
Wiem, iż już każdy z was słyszał,
Com ja uczynić ślubował.
Dziś się z tego nie chcę liszyć,
A gotówem morze wypić;
Ale bych to pierwej rad miał,
By to mój sąpierz to udzielał:
Które rzeki w morze płyną,
By obrocił stroną inną,
By samo morze zostało,
A w nie nic nie przybywało.

Podobnej-ci rzeczy żadam,
 A sprawnie ją otrzywać mam;
 Czego jeśli on dowiedzie,
 Mną się ta rzecz nie rozwiedzie.⁶²

Ved sin snartenkthet tvinger Æsop til slutt Xantos til å gi ham fri. Senere verger han innbyggerne på Samos mot Krøsus lumske anslag, og ender til slutt sitt liv i Delfi, under en rundreise i Hellas.

Fablene som følger etter levnetsskildringen, 211 ialt, innledes hver med et *promythion*, som fungerer som tittel og antyder innholdet – f.eks. «Wielcy złodzieje małe wieszają» (De store tyvene henger de små), «Bez prace nie będą kołacz» (Ingen mat til den som er lat), og munner ut i et *epithymion*, som formulerer den belæring og moral man kan trekke ut av historien.

I likhet med folkebøkene om Morolf og Till Uglespeil, som vil bli omtalt nedenfor, er *Żywot Ezopa Fryga* et verk med sosialkritiske overtoner. Æsop nærer ingen respekt for anerkjente autoriteter og vedtatte omgangsformer. Gjennom sin underfundige spott avslører han hulheten

⁶² Xantos, du kan ikke vinne, / Men likevel utvei finne. / Én ting vet jeg å gjøre; / Nå skal du bare høre: / Når kontraparten snart krever / At løftet du etterlever, / La ham dekke bord ved stranden / Og en mann stå klar med kannen. / Når dit så folket strømmer til, / Opplagt på moro, ap og spill, / Fyll da kannen helt med sjø, / Si så mens du holder den stø: / - Borgere av Samos' eiland, / Fattige stakkar, rike mann, / Vitne kan visst av jer enhver / Hva jeg har lovet å virke her. / Jeg akter ikke å rømme, / Havet skal jeg nok tømme. / Først vil jeg dog min motpart be / At han lar meg den villighet skje / Alle de elver i havet renne, / Fluks den annen vei at sende, / Så at havet kan drikkes bart, / Uten tilsig av noen art. / Slik er det krav jeg svarer med, / Først må han innfri det. / Greier han så å yde sitt, / Skal også jeg gjøre mitt.

i konvensjonene, og forfecker indirekte et samfunnsideal hvor rang og status ikke er knyttet til fødsel, formue eller utdanning.

Sosial kritikk møter man også i et annet, bare fragmentarisk bevart verk av Biernat – *Dialog Palinura z Karonem* (Palinuros' dialog med Kharon), som antagelig utkom en gang mellom 1536 og 1542. Det dreier seg om en omarbeidelse til polske vers av en latinsk prosadiolog som dukker opp i flere utgaver av Lukians verker på 1400-tallet, men ikke finnes blant hans originale arbeider. Biernat har under arbeidet med boken sannsynligvis rådført seg med en tsjekkisk oversettelse av Mikuláš Konáč, utgitt i 1507. Men mens Konáč følger den latinske teksten ganske nøye, stiller Biernat seg meget fritt til originalen og unnsner seg bl.a. ikke for å skjerpe utfallene mot denne verdens mektige. Derved forskyves tyngdepunktet fra den sedeskildrende satire over mot den politisk-sosiale.

Dialogen mellom Palinuros, rormannen som falt over bord fra Æneas' skip (jfr. Æneiden, slutten av bok V), og Kharon, fergemannen over Styx-floden, som skiller Dødsriket fra de levendes verden, er en samtale mellom en ikke-bevisstgjort og en bevisstgjort plebeier. Palinuros klager over sjømannens harde lodd og priser det rolige liv på landjorden. Lykkeligst er etter hans mening rikfolk og landgrever. Kharon svarer med å peke på alle skyggesidene ved det livet disse menneskene lever. For korthets skyld, siden overfarten ikke varer lenge, vil han innskrenke seg til å regne opp all den elendighet som deres opphøyde stilling drar med seg i familie- og privatlivet.

Uærlige tjenere, ulydige sønner, utukt og falskhet i ek-

teskapet, menn som bedras av sine hustruer til å tro at frukten av fremmed sæd er deres eget avkom – alt dette er forbeholdt de høyere samfunnslag:

Nie masz tego między równymi
Robotniki ubogimi.
Tamoć rozpustne małżeństwa,
Gdzie jest pycha i bogactwa⁶³

Skritt for skritt fører Kharon Palinuros ut av de villfarelser han har vært hildet i. Rormannen er først vantro, men etterhvert som hans øyne blir opplatt, fester han mer og mer lit til Kharons beretning om de sorger og bekymringer som hjemsøker de rike, om deres stadige samvittighetsnag og aldri hvilende redsel for å miste det de eier. Makt og timelig gods er den grobunn alle laster og alt ondt spirer frem av. Den sanne rikdom er beherskelse av måteholdets kunst:

Boć nie czyni bogatego
Zebranie skarbu wielkiego,
Ale żądza umierzona,
W prawej cnocie postawiona⁶⁴

Biernats språk er fyndig og kjernefullt, men preget av en viss gammelmodighet. Han bruker en rekke ord som på den tid var på vei ut av språket (f.eks. *bakać* 'lajać', *czetnik* 'towarzysz', *drugdy* 'innym razem', *soczn* 'oskarżyciel') og bøyer konsekvent *bych*, *by*, *by* i kondisjonalis.

⁶³ Desslike kan du ei finne / Blant almuens mann og kvinne; / Kun i overflod stor og ødsel prakt / Holdes hjonskap så ringe i akt

⁶⁴ Tro ei at gods og penger / Gir alt du til lykken trenger. / Den største skatt og livets pryde / Er måtehold og dyd

En glimrende oversetter var Biernats samtidige. Jan z Koszyczek, som ikledde en rekke latinske verker polsk språkdrakt. Hans ypperste bedrift er *Rozmowy, które miał Salomon z Marcholttem grubym a sprośnym* (Samtaler om Salomon hadde med den ubehøvlede og grove Morolf).

Liksom Æsop er også Marcholt eller Morolf er skikkelse med lange tradisjoner. I bibelske og talmudiske apokryfer opptrer han som kong Salomos motstander i forskjellige ordstrider. I senere bearbeidelser fikk disse mannjevningene, som opprinnelig var tenkt som seriøs belæring, mer og mer preg av løssluppen, ofte drøy skjemt. Det er i denne form vi møter dem i det 12. århundre. Marculphus eller Marcolphus, som hans latinske navn lyder, er av ussel herkomst og stygg som arvesynden, men ikke desto mindre løser han uten vanskelighet de gåter Salomo stiller ham, driver gjøn med den vise kongen og setter ham gang på gang til veggs. Mot slutten av middelalderen kom det en rekke trykte utgaver av Marcolphus-boken. Størst utbredelse fikk Landshut-utgaven fra 1514, som bar tittelen *Collationes, quas dicuntur fecisse mutuo rex Salomon sapientissimus et Marcolphus facie deformis et turpissimus, tamen, ut fertur, eloquentissimus* (Samtaler som skal ha funnet sted mellom den høyvise kong Salomo og den av åsyn grimme og såre heslige, men etter sigende overordentlig veltalende Marcolphus). Det var denne latinske versjonen Jan z Koszyczek la til grunn for sin polske bearbeidelse, som ble forlagt av Wietor i 1521.

Oppgaven oversetteren stod overfor, var vanskelig, men Jan z Koszyczek løste den med glans. Fra gatespråk

og folkemål hentet han et rikt forråd av saftige ord og uttrykk som gav Morolfs replikker et djervt og ukunstlet preg, i effektfull kontrast til Salomos litt omstendelige boklighet.⁶⁵

Jan z Koszyczek overførte også til polsk de berømte historiene om de syv vise (*Poncjn, który ma w sobie rozmaite powieście miłe barzo ku czczeniu, wzięte z rzymskich dziejów*, 1540), som i de følgende tre hundre år kom i en rekke nyutgaver. Dessuten oversatte han sammen med Jan Sandecki et utvalg fra *Gesta Romanorum* (*Historie rozmaite z rzymskich i innych dziejów wybrane*, 1543).

Den tredje av senmiddelalderens plebeiiiske folkebokheter, Till Eulenspiegel, som gjerne kalles Till Uglespeil i Danmark og Norge, og Sowizrrzał eller Sowizdrzał i Polen, er vesentlig yngre enn sine standsfeller, Æsop og Morolf. I alle fall ble historiene om hans skjelmsstykker, innfattet i en nokså nødtørftig sammenbindende rammefortelling, først nedtegnet omkring midten av 1400-tallet. Den første trykte utgave – på plattysk – forelå henimot slutten av århundret, men er dessverre gått tapt. Bevart er derimot en høytysk versjon fra 1515, som ligger til grunn for tallrike oversettelser og bearbeidelser på andre språk, deriblant også

⁶⁵ Folkeboken om Marcolphus eller Morolf vant stor utbredelse også i Norden. Den eldste bevarte danske utgave er fra 1699, men boken ble visstnok trykt første gang omkring 1550. Peter Dass omtaler Marcolphus i *Nordlands Trompet*: «Vel sønner en Høigen Laalmodigheds Troe, / Men gjøre derover sig selv til en Broe, / Paa hvilken at alle fand rende, / Det maatte den gjøre, som vil sin Respect / Henselge til gammel Ugartilofs Slægt / Og vælge Marcolphum til Frænde» (s. 118 i D. A. Seips utg. fra 1957).

polsk, trykt i Kraków en gang mellom 1530 og 1540.

Ved siden av en mengde oversettelser av verker av verdslig innhold, hvorav vi bare har streifet en liten del, ble det også overført ikke så lite religiøs litteratur til polsk i disse årene. De apokryfe skrifter som vi tidligere har omtalt, nøytt stor popularitet. Men det var ikke bare Det nye testamente som inspirerte til utfylling av de bibelske beretninger. Med utgangspunkt i et latinsk *Vita Adae et Evae* skrev Kraków-borgeren Krzysztof Pussman i 1543 sin *Historia barzo cudna o stworzeni nieba i ziemi*, der han gjenforteller historien om skapelsen, Adams og Evas fall, utdrivelsen av paradiset, deres bot og død. Fremstillingen bygger dels på Bibelen, som stundom siteres ordrett, og dels på apokryft legendestoff. Pussman skildrer f.eks. hvordan Eva, for å gjøre bot for sin synd, på Adams tilskyndelse vader ut i Tigris-floden og lover at hun i tre dager skal stå neddykket til halsen. Men djevelen sover ikke. Han får greie på hva hun har fore, tar på seg engleham og overtaler henne til å komme opp av vannet fordi «Gud Herren har hørt din bønn og klage [...] og alle himmelens engler har bedt for eders synder».

Med dette lille glimt av vår stammoders fortvilelse og djevelens treskhet etter den fatale eplehøsten i Edens have kan det passe å sette punktum for gjennomgåelsen av Polens middelalderbokavl. Vi er allerede langt inne i renessansens «złoty wiek kultury polskiej» – en periode som næres og preges av ganske andre impulser enn de som frembrakte den litteratur vi har beskjeftiget oss med i dette kapittel. De verdslige og oppbyggelige folkebøker med rot i middelalderens forestillingsliv lever riktignok

videre i folkedypet, men i den opplyste elites bevissthet har de ikke lenger noen plass. Fra nå av er de forvist til barnekammeret og tjenerstuen.